

ONDERZOEKS- EN
ADVIESBUREAU

Cultuurhistorische Waardenkaart Gemeente Midden-Drenthe

Toelichting op de kaarten en beleid

BAAC-rapport V-14.0099

september 2021

Auteurs:

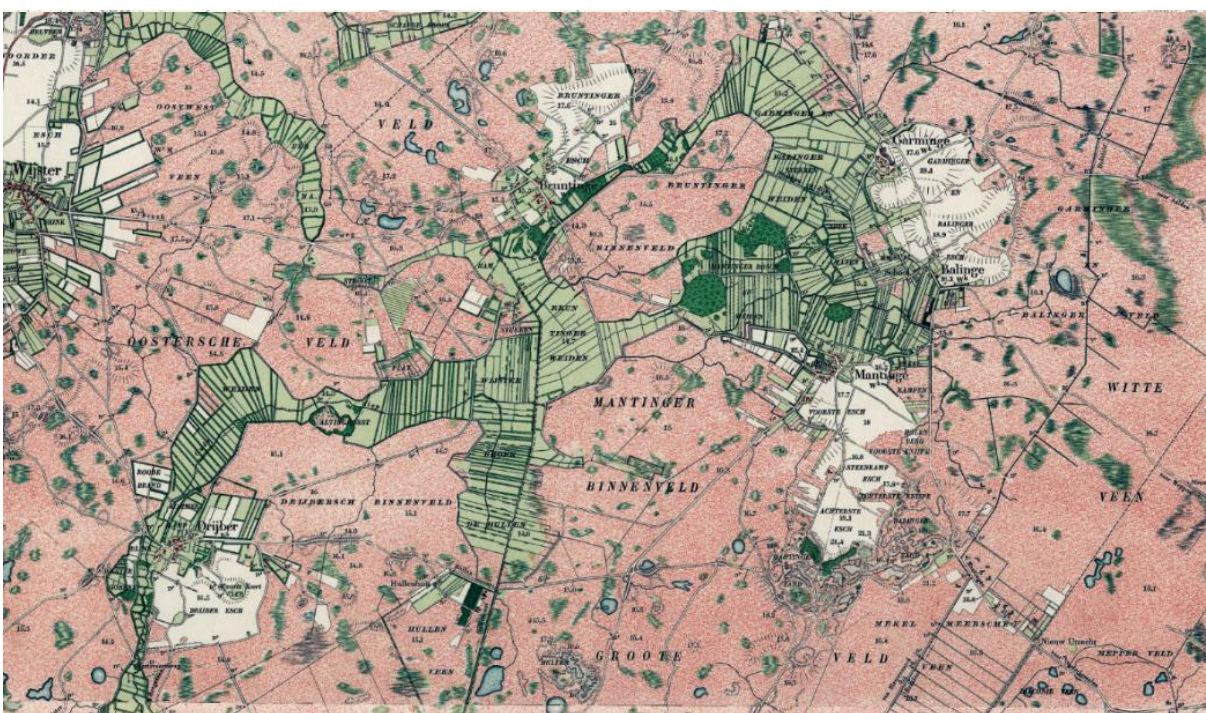
Naam

Naam

Naam

Status:

definitief

Colofon

ISSN: 1873-9350
Auteur(s):

 Bureau MSP Gouda

Cartografie:
Redactie:
Copyright: BAAC te 's-Hertogenbosch
Titel: Cultuurhistorische Waardenkaart Gemeente
Midden-Drenthe. Toelichting
BAAC-rapportnr. V-14.0099
Versie: Definitief, 21 september 2021

© BAAC, 's-Hertogenbosch (2021)
BAAC aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

BAAC

Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en
Cultuurhistorie

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel.: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: denbosch@baac.nl

Postbus 2015
7420 AA Deventer
E-mail: deventer@baac.nl

*Onderzijde voorkaft: het esdorpenlandschap met essen, beekdal en heide tussen Balinge,
Bruntinge en Drijber op de Bonnekaart van omstreeks 1900.*

Inhoud

Samenvatting	7
1 Inleiding	9
1.1 Aanleiding	9
1.2 Wettelijk kader	10
1.2.1 Relevant beleid	10
1.2.2 Gemeentelijke taken	12
1.3 Visie en beleid	13
1.3.1 Het Rijk	13
1.3.2 Provincie	14
1.3.3 Gemeente	16
1.4 Gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaart	19
1.5 Ligging van het gebied	20
1.6 Leeswijzer	21
1.7 Dankwoord	21
1.8 Administratieve gegevens	21
2 Onderzoeksopzet	23
2.1 Inleiding	23
2.2 Kaart 'Waardevolle elementen en gebieden'	24
2.2.1 Methodiek karakterisering gebouwd erfgoed	24
2.2.2 Waarderingscriteria gebouwd erfgoed	27
2.2.3 Inventarisatie cultuurhistorische deelgebieden	29
2.3 Cultuurhistorische waardenkaart (deelgebieden)	31
2.4 Beperkingen	31
2.4.1 Gebouwd erfgoed	31
2.4.2 Cultuurhistorische landschapstypen en deelgebieden	32
3 Cultuurhistorische waardenkaart	35
3.1 Inleiding	35
3.2 Waardevaste objecten en gebieden	36
3.2.1 Rijksmonumenten en provinciale monumenten	36
3.2.2 Beschermd dorpsgezichten	36
3.2.3 Monumentale en waardevolle bomen	37
3.3 Waardevolle elementen en gebieden	37
3.3.1 Landinfrastructuur	37
3.3.2 Grondgebruik	39
3.3.3 Waterstaat	49
3.3.4 Conflict-erfgoed	58
3.3.5 Nederzettingsontwikkeling	61
3.3.6 Waardevolle bebouwing	62
3.3.7 Toponiemen	70
3.4 Landschapstypen met cultuurhistorische samenhang	71
3.4.1 Cultuurhistorische landschapstypen	71
3.4.2 Cultuurhistorisch landschapstype E (Essen)	71
3.4.3 Cultuurhistorisch landschapstype B (Beekdalen)	76
3.4.4 Cultuurhistorisch landschapstype H: Heide en bossen	81

3.4.5	Cultuurhistorisch landschapstype J (Jonge ontginningen)	84
3.4.6	Cultuurhistorisch landschapstype S (Smilderven)	94
3.4.7	Cultuurhistorisch landschapstype V (de Venen)	98
3.4.8	Bebouwde kommen	99
3.4.9	Ruilverkavelingen	102
4	Cultuurhistorisch beleid	107
4.1	Inleiding	107
4.2	Visie	107
4.2.1	Gemeentelijk visie op erfgoed	107
4.2.2	Uitwerking gemeentelijke visie	109
4.3	Cultuurhistorische beleidsadviezen	112
4.3.1	Beleidsadvieskaart	112
4.3.2	Beleidscategorieën en beleidsadviezen	113
5	Conclusie en aanbevelingen	119
5.1	Conclusie	119
5.2	Aanbevelingen	120
6	Geraadpleegde bronnen	123
	Bijlagen (digitaal)	129
Bijlage 1	Bronnenkaart 'Waardevolle elementen en gebieden'	
Bijlage 2	Cultuurhistorische Waardenkaart 'Cultuurhistorische deelgebieden'	
Bijlage 3	Catalogusformulieren gebouwd erfgoed (per kern en adres)	
Bijlage 4	Overzichten waarderingen gebouwd erfgoed (per kern)	
Bijlage 5	Overzicht van bekende pingoruïnes in de gemeente Midden-Drenthe	
Bijlage 6	Informatie onderduikershol bij Oranje	

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Midden-Drenthe heeft BAAC een cultuurhistorische waardenkaart opgesteld voor de gemeentelijk grondgebied. Om de kaart te kunnen maken, zijn bestaande gemeentedeekkende inventarisaties van cultuurhistorische elementen en vlakken samengevoegd tot één kaartbeeld. Ten behoeve van het gebouwd erfgoed heeft de gemeente van een selectie karakteristieke panden op haar grondgebied de adressen aangeleverd, waarna voor 665 panden tijdens een veldinspectie het exterieur werd beoordeeld op basis van bouwhistorische criteria (zie hoofdstuk 2). De panden konden daarna op basis van hun eindcijfer worden ingedeeld in vijf categorieën, van niet waardevol tot zeer waardevol. Samen met de waardevaste rijksmonumenten en de provinciale monumenten vormen die panden een selectie van de voorraad aan gebouwd erfgoed in de gemeente, waarvoor de bouwaanduiding 'karakteristiek pand' op de bestemmingsplankaart van toepassing is. Specifiek voor de kern Orvelte is tevens het beschermd dorpsgezicht Orvelte aangegeven.

Op basis van de combinatie van het waardevol gebouwd erfgoed en van cultuurhistorische elementen en vlakken met een persistente, historische structuur en tijdsdiepte konden in de gemeente Midden-Drenthe 'cultuurhistorische deelgebieden' en 'cultuurhistorische attentiegebieden' worden onderscheiden voor zes typen hoofdlandschap in de gemeente. De hoofdlandschappen waren het Esdorpenlandschap (E), de Beekdalen (B), de Jonge Ontginningen (J), het Heide- en Bossenlandschap (H), de Smildervenen (S) en De Venen (V). Waar dat van toepassing was, is in elk van deze landschappen onderscheid gemaakt in diverse deelgebieden, waarvoor telkens een eigen cultuurhistorische karakteristiek is opgesteld (hoofdstuk 3). Zo valt het deel van Kamp Westerbork in de gemeente Midden-Drenthe geheel in het cultuurhistorisch attentiegebied 'H5 Schattenberg'. De grotere uitbreidingswijken van na de Tweede Wereldoorlog zijn aangegeven als de bebouwde kommen, waarin bijvoorbeeld gebouwd erfgoed uit de wederopbouwperiode aanwezig kan zijn. In die kernen is de relatie tussen de bebouwing en het landschap vaak veel minder goed herkenbaar (met uitzondering van oude wegenpatronen).

In hoofdstuk 4 is een voorzet voor het cultuurhistorisch beleid gegeven op basis van de indeling van het gebouwde erfgoed in de categorieën niet-waardevol tot zeer waardevol en op basis van de indeling in cultuurhistorische deelgebieden en cultuurhistorische attentiegebieden. Hoofdstuk 5 sluit af met de conclusies van het onderzoek en de aanbevelingen voor de toekomst. Daartoe behoren onder andere de aanbeveling tot het uitbreiden van de selectie te waarderen karakteristieke panden, het aanwijzen van gemeentelijke monumenten en de aanbeveling tot het opstellen van een cultuurhistorische beleidsadvieskaart op basis van de in dit rapport opgenomen cultuurhistorische waardenkaart.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Eeuwenlang veranderde het landschap geleidelijk en op kleine schaal. In de tweede helft van de 20^e eeuw veranderde dit door veelal grootschalige, planmatige ingrepen in het landschap. Grote delen van het historisch ontwikkelde landschap zijn daarbij ten prooi gevallen aan grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen. Tegelijkertijd is men zich steeds meer het belang van cultuurhistorie en erfgoed gaan realiseren. Mensen voelen zich verbonden met een plek en ontlene er een groot deel van hun identiteit aan. Desondanks bleef cultuurhistorie lange tijd van ondergeschikt belang bij ruimtelijke ontwikkelingen. Zonder een actief beleid en samenwerking van alle betrokkenen, is het duurzaam behoud van cultuurhistorische waarden niet gegarandeerd. Met ingang van 1 januari 2012 waren gemeenten op basis van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) al verplicht cultuurhistorische waarden te laten meewegen in de totstandkoming van een bestemmingplan. Naar verwachting zal in juli 2022 de nieuwe Omgevingswet worden ingevoerd. Bij het opstellen van omgevingsplannen zal dan eveneens rekening moeten worden gehouden met cultuurhistorische waarden.

Om rekening te kunnen houden met de cultuurhistorische waarden bij ruimtelijke ontwikkelingen is het noodzakelijk inzicht te hebben in de aanwezige cultuurhistorische waarden en de manier waarop hiermee kan worden omgegaan. Derhalve heeft de gemeenten Midden-Drenthe de combinatie onderzoeks- en adviesbureau BAAC en MSP opdracht gegeven een cultuurhistorische waardenkaart op te stellen. Het onderhavige document vormt de toelichting op deze kaart. Tevens worden richtlijnen gegeven voor de omgang met cultuurhistorische waarden bij ruimtelijke ontwikkelingen en suggesties gedaan voor een nadere verdieping van het onderzoek naar cultuurhistorische waarden in de gemeente.

Cultuurhistorie omvat archeologie (met name ondergrondse waarden, vaak niet zichtbaar in het landschap), bouwhistorie en historische geografie (bovengrondse waarden, nog zichtbaar in het landschap). Bij het onderhavige onderzoek zijn de archeologische waarden buiten beschouwing gelaten, aangezien in het verleden reeds voor de gemeente een archeologische verwachtings- en beleidskaarten zijn opgesteld.¹ Al in 2012 heeft de gemeente Midden-Drenthe een archeologische beleidsadvieskaart laten opstellen, waarin een overzicht wordt gegeven van de bekende (al dan niet gewaardeerde) archeologische vindplaatsen en terreinen en de archeologische verwachting binnen de gemeente. Op deze kaart zijn vrijwel uitsluitend ondergrondse archeologische resten gekarteerd. Historisch-geografische elementen of cultuurhistorisch relevante gebieden zijn niet op deze kaart opgenomen, met uitzondering van essen, Celtic fields, het Drentse Aa-gebied en kernen die voor de Tweede Wereldoorlog al bebouwd waren.² Het schaalniveau

¹ Tolsma & Marinelli 2012; Willemse, Verhagen & De Roode 2009.

² Willemse, Verhagen & De Roode 2009.

van de kaart is echter te grof om de kaart voor cultuurhistorische doeleinden te gebruiken (en was daar ook niet voor bedoeld). De kaart geeft namelijk geen inzicht in de bouwhistorische waarden (gebouwd erfgoed) en overige historisch-geografische waarden. Evenmin geeft de kaart inzicht in de wijze waarop planologisch gezien met deze waarden dient te worden omgegaan.

Wat is cultuurhistorie?

Wanneer men over cultuurhistorie spreekt, blijkt vaak dat veel onduidelijkheden bestaan over wat hieronder valt. Cultuurhistorie omvat drie vakgebieden; archeologie, bouwhistorie en historische geografie. Archeologie houdt zich voornamelijk bezig met het bodemarchief, waartoe zowel losse vondsten als grondsporen behoren. Tevens bestudeert de archeologie enkele bovengrondse verschijnselen uit de prehistorie en de middeleeuwen, zoals grafheuvels, hunebedden, schansen, dijken, landweren en dergelijke. Bouwhistorie betreft de studie van de bebouwde omgeving, zoals kerken, kastelen, bruggen, sluizen, maar ook tuinen en landgoederen. Historische geografie "bestudeert de ruimtelijke aspecten van menselijke activiteiten in het verleden... [en] de sporen die vroegere menselijke activiteiten in het landschap hebben achtergelaten". Hieronder vallen niet alleen elementen en patronen zoals (water)wegen, dijken, verkavelingspatronen, nederzettingsstructuren, heggen, houtwallen en poelen, maar ook het (historisch) bodemgebruik (akkers, heidevelden en dergelijke).³

1.2 Wettelijk kader

In nationale wetgeving is de zorg voor archeologie, cultuurhistorie en monumenten op dit moment geregeld in de Erfgoedwet 2016 en de Monumentenwet 1988 (Mw 1988), de Wet ruimtelijke ordening (Wro), het Besluit ruimtelijke ordening (Bro), de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo), het Besluit omgevingsrecht (Bor), de Regeling omgevingsrecht (Ro), de Woningwet en de Algemene wet bestuursrecht (Awb). Het is de bedoeling dat in 2021 wetten worden samengevoegd en dat de Omgevingswet van kracht wordt. In dit rapport zal tot die tijd nog naar de oude wetten verwezen worden.

1.2.1 Relevant beleid

Omgevingswet (invoering per juli 2022?)

In de Omgevingswet zullen een groot aantal wetten, waaronder de Wet ruimtelijke ordening, de Wet milieubeheer, de Crisis- en herstelwet, de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht en de Waterwet worden geïntegreerd in één nieuwe wet ('de Omgevingswet'). De Omgevingswet bestaat uit een vernieuwend stelsel van instrumenten die met elkaar samenhangen. Er wordt zelfs gesproken over een 'geestverruimend middel'. Met deze wet zal een integrale gebiedsbenadering gestimuleerd en gevolgd gaan worden, waarvan ook de omgang met cultureel erfgoed onderdeel zal zijn. Het omgevingsrecht moet inzichtelijk, voorspelbaar en makkelijk in gebruik zijn. Uitgangspunt is dat de gemeente zich actief en flexibel moet opstellen om snel en beter tot besluitvorming te komen en dat participatie van betrokkenen/belanghebbenden een integraal onderdeel van het besluitvormingsproces vormen.

³ Renes 1999.

De centraal staande instrumenten zijn de omgevingsvisie en omgevingsplannen. De omgevingsvisie is de integrale langetermijnvisie over de noodzakelijke en de gewenste ontwikkelingen van de fysieke leefomgeving in de gemeente. Het is een politiek-bestuurlijk document dat de gemeente en haar inwoners bindt. Het richt zich op de fysieke leefomgeving als geheel zoals bouwwerken, infrastructuur, watersystemen, water, bodem, lucht, cultuurhistorie, archeologie, landschappen, monumenten en natuur. Deze worden allen in samenhang beschouwd in de complexe dynamiek in onze samenleving. Het is geen gedetailleerd plan, maar beschrijft hoofdlijnen. Uitermate belangrijk is de participatie van direct betrokkenen. De omgevingsvisie zal worden uitgewerkt door het opstellen van omgevingsplannen, waarin de aandachtsvelden en raakvlakken voor specifieke deelgebieden zullen worden ondergebracht.

Erfgoedwet 2016 in relatie tot Omgevingswet 2022

Op 1 juli 2016 is de Erfgoedwet van kracht geworden en vervielen delen van de Monumentenwet 1988. De paragrafen voor de beschermde stads- en dorpsgezichten blijven van kracht tot de invoering van de Omgevingswet. In de Erfgoedwet is de zorg voor archeologische monumenten geregeld en is een onderhoudsplicht voor eigenaren van rijksmonumenten vastgelegd. De Erfgoedwet zal straks opgaan in de Omgevingswet (invoering juli 2022?).

Monumentenwet 1988

Gemeenten hebben te maken met de Monumentenwet 1988 en de Modernisering Monumentenzorg (MoMo).⁴ De oude Monumentenwet regelde hoe gebouwen aangewezen kunnen worden als beschermd monument. De wet heeft betrekking op gebouwen en objecten, stads- en dorpsgezichten, (potentieel aanwezige) archeologische waarden en op het uitvoeren van archeologisch onderzoek. Met uitzondering van de stads- en dorpsgezichten en archeologische vindplaatsen, heeft de wet vooral betrekking op objecten. De MoMo heeft hier verandering in gebracht. Belangrijke doelen van de Modernisering van de Monumentenzorg zijn het stimuleren en ondersteunen van gebiedsgericht werken, het belang van cultuurhistorie binnen de ruimtelijke ordening, het formuleren van een visie op erfgoed en het verminderen van de administratieve lastendruk.

De nog vigerende delen van de Monumentenwet 1988 verplicht gemeenten op grond van artikel 15 een verordening vast te stellen die regelt dat een onafhankelijke commissie wordt ingesteld, waarin ten minste twee deskundigen op het gebied van de monumentenzorg zitting hebben (monumentencommissie). Gemeenten verlenen op grond van de Wabo, artikel 2.1 lid 1 sub f, na het inwinnen van advies van de monumentencommissie (artikel 15 lid 2 Mw 1988), een vergunning voor het wijzigen van rijksmonumenten, tenzij er een vergunning wordt aangevraagd voor de sloop, een ingrijpende wijziging, een nieuwe bestemming of het reconstrueren van een Rijksmonument. Dan moet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseren. In veel gemeenten zijn de advisering over de monumentenzorg en de welstandszorg samengevoegd in een commissie Ruimtelijke kwaliteit. De Monumentenwet 1988 wordt in 2021 een integraal onderdeel van de Omgevingswet.

Wet ruimtelijke ordening (Wro) en Besluit ruimtelijke ordening (Bro)

De Wro biedt mogelijkheden om de herontwikkeling en exploitatie van cultureel erfgoed juridisch-planologisch te verankeren door een integrale ruimtelijke gebiedsvisie het uitgangspunt te laten zijn, mits de procedures snel doorlopen kunnen worden en geen jarenlange vertraging optreedt. Daarin ligt bij uitstek één

⁴ Plasterk 2009.

van de mogelijkheden om cultureel erfgoed in overleg met belanghebbenden duurzaam te behouden voor de generaties na ons. Daarom is met ingang van 1 januari 2012 in artikel 3.1.6. van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) geregeld dat de gemeente bij het vaststellen van een bestemmingsplan met cultuurhistorische waarden (boven de grond) én archeologische waarden (onder de grond) rekening moet houden. Naast de Wro en het Bro spelen de Wabo (Wet algemene bepalingen omgevingsrecht), het Bor (Besluit omgevingsrecht) en de Wamz (Wet archeologische monumentenzorg) daarbij een belangrijke rol. In de gemeente Midden-Drenthe wordt bij de vaststelling van de bestemmingsplannen al aandacht gegeven aan archeologie. Dat gebeurt vooral via een doorvertaling van de archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart naar archeologische dubbelbestemmingen. In beperkte mate is dat momenteel aan de orde voor karakteristieke, bovengrondse waarden, zoals het gebouwd erfgoed, via de bouwaanduiding 'karakteristiek' bij gebouwen op de bestemmingsplankaarten. Naast de 'traditionele' werkwijze via bestemmingsplannen, komt ook 'uitnodigingsplanologie' in steeds meer gemeenten aan de orde. Dit betreft het gericht doen van een uitvraag tot ontwikkeling, inclusief ideeën over producten, diensten en projecten, inclusief de plicht om zelf voor (een groot deel van) de financiering te zorgen en met de opdracht om zelf te zorgen voor steun in de omgeving van het initiatief.

Woningwet

In de Woningwet is in artikel 12, 12a, 12b en 12c geregeld dat het uiterlijk van een bestaand bouwwerk niet in ernstige mate strijdig mag zijn met redelijke eisen van welstand, beoordeeld naar criteria die zijn vastgelegd in een door de gemeenteraad vastgestelde Welstandsnota. Er is een welstandscommissie of een stads- of dorpsbouwmeester die hierover adviseert aan het bevoegde gezag. De welstandscommissie of de stads- of dorpsbouwmeester kunnen voor ten hoogste drie jaar worden benoemd en éénmaal voor een termijn van drie jaar worden herbenoemd. In Midden-Drenthe is in 2011 een Welstandsnota vastgesteld en was tot 2019 een dorpsbouwmeester actief, die samenwerkte met de commissie Ruimtelijke Kwaliteit en Cultuurhistorie van het Libau in Groningen.

Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) en Besluit omgevingsrecht (Bor)

Met de komst van de Wabo en de Bor is het vergunningstelsel voor rijksmonumenten overgegaan van de Monumentenwet 1988 naar deze wet. In de Wabo is voor provinciale - en gemeentelijke monumenten een vergunningstelsel opgenomen en zijn voorwaarden en indieningsbescheiden voor een aanvraag om een vergunning geregeld.

1.2.2 Gemeentelijke taken

Gemeenten hebben de wettelijke taak om op lokaal niveau de ruimtelijke ontwikkelingen binnen hun grondgebied in goede banen te leiden. Dit doen zij vooral door middel van één of meerdere structuurvisies en daaraan gerelateerde bestemmingsplannen. Ten aanzien van geregistreerd cultureel erfgoed (monumenten) hebben de gemeenten middels de Monumentenwet mogelijkheden en verantwoordelijkheden met betrekking tot aanwijzing, advisering en behoud. Voor advies en toetsing zijn vaak monumentencommissies in het leven geroepen.

Met de verwachte inwerkingtreding van de Omgevingswet in 2021 is de gemeente verplicht een gemeentelijke adviescommissie in te stellen, die adviseert over onder meer ruimtelijke plannen, het wijzigen van gebouwen en monumenten en de

situering van en de ingrepen bij monumenten in hun omgeving. Op dit moment werkt een voorbereidingsteam van de gemeente Midden-Drenthe om de gevolgen van de Omgevingswet in beeld te brengen en zo mogelijk hierop te anticiperen. Eén van de speerpunten is het opstellen een omgevingsvisie voor de hele gemeente. Gemeenten hebben ook diverse taken en verantwoordelijkheden ten aanzien van de archeologische monumentenzorg.

Monumentenverordening gemeente Midden-Drenthe

Gemeenten beschikken ten aanzien van de bescherming van cultuurhistorische waarden binnen ruimtelijke opgaven over een aantal juridische instrumenten. Het betreft de bestemmingsplannen, de omgevingsvergunningen, een beheersverordening, en een erfgoed- of monumentenverordening. In de monumentenverordening van de gemeente Midden-Drenthe is de relatie tussen de rijksoverheid en de gemeente geregeld om te voldoen aan Artikel 15 van de Monumentenwet 1988. De bescherming van erfgoed dat van lokaal belang is, is nog niet geregeld. De gemeente Midden-Drenthe heeft zich aangesloten bij een samenwerkingsverband in Drenthe en participeert in de commissie Ruimtelijke Kwaliteit en cultuurhistorie Midden-Drenthe. In de gemeente was, zoals eerder genoemd, tot 2019 een dorpsbouwmeester actief (dhr. D. van der Laan).

1.3 Visie en beleid

1.3.1 Het Rijk

In 2011 verscheen 'Kiezen voor karakter: visie erfgoed en ruimte'. In dit document ontvouwt het Rijk haar kijk op de rol van het cultureel erfgoed binnen ruimtelijke vraagstukken. Het doel is om het cultuurhistorische karakter van Nederland op gebiedsniveau te behouden en te versterken. De rijksoverheid richt zich daarbij uitsluitend op het onroerende erfgoed dat van nationale betekenis is. Het versterken van het karakter dient invulling te krijgen in de verbinding van het erfgoed met ruimtelijke opgaven; economie, veiligheid en duurzaamheid. Binnen het rijksbeleid zijn vijf speerpunten aangewezen:

1. Werelderfgoed: samenhang borgen, uitstraling vergroten;
2. Eigenheid en veiligheid: zee, kust en rivieren;
3. Herbestemming als (stedelijke) gebiedsopgave: focus op groei en krimp;
4. Levend landschap: synergie tussen erfgoed, economie, ecologie;
5. Wederopbouw: tonen van een tijdperk.⁵

In 2018 verscheen de brochure 'Erfgoed telt', waarin de Rijksoverheid het belang van erfgoed voor de samenleving nog eens heeft bekrachtigd. De Rijksoverheid heeft middelen beschikbaar gesteld voor de instandhouding van erfgoed en vraagt aandacht voor het erfgoed in onze leefomgeving en de verbindende kracht van erfgoed via de inzet van educatie en vrijwilligers. Het kabinet wil, behalve beschermen en ontwikkelen, erfgoed benutten voor actuele ruimtelijke opgaven zoals de energietransitie, klimaatadaptatie, de bouw van nieuwe woningen in steden en in krimpgebieden.⁶

De nationale speerpunten vereisen inzet van lokale overheden. Daarnaast zijn enkele speerpunten ook naar lokaal niveau te vertalen. De gemeente Midden-Drenthe kan met haar erfgoed vooral bijdragen aan de nationale speerpunten 3, 4 en 5. Herbestemming van panden is een actueel thema, mede door krimp van de bevolking en het verlies aan leefbaarheid in vooral de kleinere kernen in het buitengebied. In de gemeente Midden-Drenthe is de herbestemming van boerderijen, scholen en in mindere mate kerken actueel. Het thema 'levend

⁵ Ministerie van OCW 2011.

⁶ Ministerie van OCW 2018.

landschap' komt bij uitstek tot uitdrukking in het uitgestrekte buitengebied van Midden-Drenthe met niet alleen bijzondere beekdalen, oude esdorpen met omliggende essen en bos- en heiderestanten, maar ook de jonge veenontginningen en ruilverkavelingen. Ten aanzien van de wederopbouwperiode is pas onlangs meer aandacht voor het gebouwde erfgoed uit de periode 1945-1965 gekomen.

Tenslotte vormt de aanwezigheid van het Nationaal Monument Kamp Westerbork in de gemeente een belangrijke drager voor het materiële erfgoed (in de vorm van gebouwen en terreininrichting), maar vooral ook voor het immateriële erfgoed (in de vorm van alle herinneringen en verhalen die aan dit kamp en de Tweede Wereldoorlog verbonden zijn). De barakken in het kamp werden bovendien tot ruim na de Tweede Wereldoorlog nog bewoond door de Molukse gemeenschap, die vanuit Indonesië hier werden gehuisvest.

1.3.2 Provincie

Het vigerende ruimtelijke beleid van de provincie Drenthe is vastgelegd in de Omgevingsvisie voor de provincie Drenthe. In deze visie zijn vier wettelijk voorgeschreven provinciale planvormen samengenomen, waarbij vooral de eerstgenoemde structuurvisie veel raakpunten heeft met het cultureel erfgoed:

- de provinciale structuurvisie op grond van de Wet ruimtelijke ordening (Wro);
- het provinciaal milieubeleidsplan op grond van de Wet milieubeheer (Wm);
- het regionaal waterplan op grond van de waterwetgeving;
- het Provinciaal Verkeers- en Vervoersplan op grond van de Planwet verkeer en vervoer

Omgevingsvisie – provinciale structuurvisie

Voor het behoud van cultuurhistorische waarden is vooral de Omgevingsvisie Drenthe 2018⁷ van belang als provinciale structuurvisie op grond van de (huidige) Wet ruimtelijke ordening. De meest recente Provinciale Omgevingsvisie is vastgesteld op 3 oktober 2018.⁸ In deze visie geeft de provincie Drenthe haar missie aan: 'Het waarderen van de Drentse kernkwaliteiten en het ontwikkelen van een bruisend Drenthe passend bij deze kernkwaliteiten'. De provincie Drenthe wil ontwikkelen 'met ruimtelijke kwaliteit' vanuit de gedachte dat landschapskwaliteit een belangrijke factor voor vestiging is. Zij geeft daarbij zes verschillende kernkwaliteiten aan die de Drentse ruimtelijke identiteit inhoud geven. Het gaat om: landschap, cultuurhistorie, aardkundige waarden, archeologie, rust en natuur. Een zorgvuldige omgang met die kernkwaliteiten in het kader van ruimtelijke ontwikkelingen in de directe omgeving is van groot belang. Niet zorgvuldig omgaan met die kernkwaliteiten kan immers leiden tot verlies van de typisch Drentse ruimtelijke identiteit, door (meestal onherstelbare) aantasting van landschappelijke, bouwkundige, archeologische, ecologische en/of cultuurhistorische waarden. Kennis van de ligging en aard van die kernkwaliteiten (inventarisatie) en de waardering daarvan zijn dus van groot belang.

Cultuurhistorisch Kompas: Hoofdstructuur & beleidsvisie 2009

De provincie Drenthe heeft al in 2009 een belangrijke aanzet gegeven voor de inventarisatie van cultuurhistorische waarden door het 'Cultuurhistorisch Kompas: Hoofdstructuur & beleidsvisie' voor de provincie Drenthe uit te brengen.⁹ In het Cultuurhistorisch Kompas is aan de hand van zeven tijdlagen en tien deelgebieden duidelijk gemaakt waar voor de provincie Drenthe de belangrijkste provinciale

⁷ Provincie Drenthe 2018.

⁸ Provincie Drenthe 2018.

⁹ Provincie Drenthe 2009.

belangen zijn vertegenwoordigd. Bovendien zijn in dit Cultuurhistorisch Kompas de provinciale ambities weergegeven ten aanzien van het te volgen beleid. Het Cultuurhistorisch Kompas voorziet in een cultuurhistorische hoofdstructuur en een beleidsvisie hoe met het provinciale belang ten aanzien van cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan. Daarmee is het een belangrijk startdocument voor allerlei ontwikkelaars, gemeenten en bijvoorbeeld waterschappen die ingrepen in de omgeving willen plannen, uitvoeren of toetsen. Om die reden is het Cultuurhistorisch Kompas ook doorvertaald naar de Omgevingsvisie Drenthe. Voor de gemeente Midden-Drenthe zijn in essentie alle tijdslagen van belang, omdat het landschap zich geleidelijk ontwikkelde tijdens alle in het Cultuurhistorisch Kompas beschreven tijdslagen. De gemeente Midden-Drenthe overlapt vooral met (grote delen van) de deelgebieden 5 ('Drentse Hoofdvaart – vormend land') en 6 ('De velden in centraal Drenthe – van nut maken van de stille heide'). De karakteristieken van deze gebieden zijn beschreven in het Cultuurhistorisch Kompas.¹⁰ Provinciale, gebieds-specifieke sturing die relevant is voor de gemeente Midden-Drenthe geldt alleen voor het gebied Drentse Hoofdvaart ('gebied 2'). De Drentse Hoofdvaart loopt als belangrijke cultuurhistorische lijn door meerdere landschapstypen van de provincie Drenthe. Voor het overige deel van de gemeente geldt de provinciale ambitie per deelgebied. De provincie Drenthe ambieert bijvoorbeeld het behoud van de samenhang en de karakteristieken van typische esdorpen als Elp, Westerbork, Zwiggelte en Orvelte, in relatie tot de omliggende essen, beekdalen en de bijbehorende landschapsinrichting (houtwallen, esrandbosjes). Genoemd wordt ook het behouden (en zichtbaar maken) van de grote tijdsdiepte in de bossen rond het dorp Hooghalen (met grafheuvels, ontginningsblokken, werkverschaffing en Kamp Westerbork). Langs de Drentse Hoofdvaart wil de provincie sturen op het beleefbaar houden van de typerende lintbebouwing langs de Drentse Hoofdvaart, met doorzichten naar het achterliggende gebied. In de gemeente Midden-Drenthe is dat bijvoorbeeld van belang bij de as Hoogersmilde-Smilde-Bovensmilde. Hoewel niet langs de Drentse Hoofdvaart, vinden we jonge veenontginningen met karakteristieke bebouwing echter ook bij Nieuw-Balinge en Witteveen (bijlage 3).

Boerenland van alle tijd 2013

In het document 'Boerenland van alle tijd'¹¹ heeft de erfgoed-adviseur LIBAU drie verbindende cultuurhistorische en landschappelijke thema's samengevat die op basis van bestaande beleids- en visiedocumenten van belang zijn voor de gemeente Midden-Drenthe. Die thema's zijn:

1. Thema landbouw
Specifieke aandacht voor de esdorpen, de landbouwontginning Witteveen, cluster broekstreek, het samenhangende esdorpenlandschap van essen-veld-boerderijen, Celtic fields, de ruilverkaveling met ruilverkavelingsboerderijen, de aan landbouw gerelateerde gebouwen en complexen (en in samenhang daarmee de schaalvergroting en innovatie van de landbouw door de jaren heen);
2. Thema water en wegen (en/of ontginning)
Specifieke aandacht voor waterwegen, het beekdal Oude Diep, de Drentse Hoofdvaart, Oranjekanaal, kanaaldorpen, sluizen, bruggen, prehistorische route, landwegen, keiwegen en ontginningswegen;
3. Thema Tweede Wereldoorlog en wederopbouw.

¹⁰ Provincie Drenthe 2009.

¹¹ Van der Heide 2013.

Specifieke aandacht voor Kamp Westerbork, tankgrachten, bunkers, camouflageboerderijen, wederopbouwboerderijen, herbouw Elp, Hooghalen en de Molukse gemeenschap (Westerbork, de 'Smildes').

Erfgoedverkenning 2015

In 2015 heeft de provincie Drenthe een Erfgoedverkenning laten opstellen, waarin een paragraaf is gereserveerd voor het zogenaamde 'immobiel erfgoed', waartoe worden gerekend: gebouwde monumenten, archeologie *in situ* (archeologische monumenten), cultuurlandschap en historische geografie.¹² Het provinciaal belang in de werkvelden cultuurhistorie en archeologie is verankerd in de Omgevingsvisie Drenthe en in de Provinciale Omgevingsverordening. Daarnaast worden alle gemeentelijke bestemmingsplannen in vooroverleg beoordeeld op de doorwerking van cultuurhistorie en archeologie en het provinciaal belang. Voor de provinciale gebouwde monumenten geldt de Provinciale Monumentenverordening. Voor de archeologische monumenten geldt het uitgangspunt dat archeologische resten ter plaatse in de bodem (*in situ*) behouden blijven (en als dat niet mogelijk is: *ex situ* behoud, ofwel opgraven). Ten aanzien van het cultuurlandschap en de historische geografie is signaleerd dat nog onvoldoende kennis bestaat over zowel de Drentse zogenaamde 'jonge ontginningen' als de ruilverkavelingen en het naoorlogse landschap.¹³ Daar liggen dus kansen voor de toekomst.

De provincie heeft echter wel zorg over de verankering van archeologische waarden en cultuurhistorische waarden: waar dit voor archeologische waarden via de beleidsadvieskaarten en archeologische dubbelbestemmingen in bestemmingsplannen vaak al wel goed geregeld is, geldt dat meestal nog niet voor bovengrondse cultuurhistorische waarden. Dit rapport hoopt voor de gemeente Midden-Drenthe in deze laatste lacune te voorzien, door een gebiedsgerichte benadering te presenteren van karakteristieke gebieden (cultuurhistorische deelgebieden en cultuurhistorische attentiegebieden) en van karakteristiek gebouwd erfgoed (Rijksmonumenten, provinciale monumenten en van een selectie karakteristieke panden).

1.3.3 Gemeente

Het beeld dat de gemeentelijke overheid heeft van toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen is doorgaans beschreven in een structuurvisie. In deze visie dient de ambitie die de gemeentelijke overheid heeft ten aanzien van de omgang met het erfgoed, met alle ruimtelijke kansen en knelpunten, onder woorden te worden gebracht. De structuurvisie voor Midden-Drenthe voor de periode 2012-2030 is getiteld: 'Platteland Leeft: De mens centraal, kwaliteit voorop'.¹⁴ Deze structuurvisie geeft op hoofdlijnen richting aan de gewenste ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente tot 2030 en vormt daarmee het kader voor de integrale afweging van concrete ruimtelijke beslissingen. De gemeente profileert zich als een echte plattelandsgemeente, waarin de lage woningdichtheid veel ruimte creëert voor ander gebruik van de grond. Naast wonen, vormen landbouw, natuur en recreatie daarom de belangrijkste pijlers van het landschap. In deze gemeente wordt gemengde landbouw afgewisseld door natuur. Vanwege de ligging op het Drents Plateau kent de gemeente op de zandgronden een gevarieerd esdorpenlandschap, dat gekarakteriseerd werd door brinkdorpen, essen, heidevelden en hooilanden in de beekdalen. Aan de westelijke en oostelijke randen daarvan liggen de (voormalige) hoogveengebieden, met jonge

¹² Steenhuis Meurs 2015, 22.

¹³ Steenhuis Meurs 2015, 22.

¹⁴ Gemeente Midden-Drenthe 2012 (vastgesteld).

veenontginningen langs de Drentse Hoofdvaart en bij Nieuw-Balinge en Witteveen.

De gemeente Midden-Drenthe heeft de ambitie 'een levendige plattelandsgemeente' te zijn. Om die te behouden en te versterken, zet zij in op kwalitatieve groei van de leefomgeving en op enkele plekken een 'kwantitatieve groei'. Juist in de kwalitatieve groei van de leefomgeving past een zorgvuldige omgang met cultuurhistorische waarden goed, omdat die kunnen bijdragen aan een hoge kwaliteit van de leefomgeving. De kwantitatieve groei is voorzien voor de kern Beilen, die via haar goede aansluiting op de A28 en de spoorlijn als 'entree' voor de hele gemeente kan dienen. Beleidsmatig onderscheidt de gemeente drie typen landschap, ieder met een eigen ontwikkelingsrichting (en eigen cultuurhistorische karakteristiek!):¹⁵

1. Grootschalig plattelandsgebied op het voormalige hoogveen

'De gebieden in het noordwesten van de gemeente rond de Drentse Hoofdvaart en langs de zuidoostgrens van de gemeente rond Nieuw-Balinge en Witteveen. Het zijn de meest open gebieden van Midden-Drenthe, vrijwel overal is hier de horizon te zien. De veenontginning van het gebied heeft geresulteerd in een strenge rationele verkaveling met rechte sloten haaks op de hoofdontsluiting van het gebied (weg en/of vaart), waarlangs ook de bebouwing zich als een lint heeft ontwikkeld'.

2. Plattelandsgebied op het zand, met een grote variatie in maat en schaal van het landschap

'De zandgronden kennen een grotere diversiteit aan landschappen. Zoals bijvoorbeeld te zien is in het gebied gelegen ten noorden van het Oranjekanaal, rondom Wijster of Eursinge. Het grootste deel van het gebied is nog altijd in agrarisch gebruik, waarbij akkerbouw en weiden elkaar afwisselen. Daartussen liggen met name in het noorden de bossen en meer verspreid over het gebied de heidevelden. De verkaveling vormt een lappendeken met een grote variatie in kavelrichtingen. Wel zijn hierbinnen de escomplexen nog herkenbaar. Door de opgaande beplantingen langs wegen en op de perceelgrenzen is het gebied minder open dan de veengronden en zijn telkens andere doorzichten te ervaren.'

3. Het kleinschalige beekdalenlandschap

'De gebieden in de (voormalige) beekdalen hebben een fijne korrel qua maat en schaal van ontwikkelingen. De verkaveling van de percelen loopt loodrecht op de beek en vormt zo een slingerende strook door het landschap met veelal weidegronden. De beekdalen worden vaak begrensd door een stevige houtwal of laan. Met uitzondering van de randen van het beekdal is vrijwel geen bebouwing te vinden, met als grote uitzondering Beilen, dat op een kruispunt van beekdalen ligt. Het beekdalenlandschap kent een gemengd gebruik met agrarische gronden en natuurontwikkeling in combinatie met recreatie'.

Hoewel een expliciete paragraaf over cultuurhistorisch erfgoed niet is opgenomen in de gemeentelijke structuurvisie, klinkt een goede omgang met dat erfgoed wel degelijk door in maar liefst zeven van de tien pijlers voor het gemeentelijk beleid, als we ervan uitgaan dat een zorgvuldige omgang met cultuurhistorisch erfgoed bijdraagt aan een hoge kwaliteit van de kernen en het omliggende landschap:¹⁶

- Midden-Drenthe zet in op haar pijlers *wonen, landbouw, natuur en recreatie*;

¹⁵ Overgenomen uit: Gemeente Midden-Drenthe 2012 (vastgesteld), 13-14.

¹⁶ Gemeente Midden-Drenthe 2012 (vastgesteld).

- Vanwege de grote diversiteit aan dorpen en buurten wordt per dorp of buurt bekeken *welke strategie passend is voor een kwaliteitsimpuls* en het versterken van de dorpsgemeenschappen. Naast de inzet op Beilen Centraal ligt het accent in Westerbork op *inbreiding* en bij Smilde en Bovensmilde op *herstructurering*. De overige kernen *groeien op passende wijze, in het ritme van het dorp*;
- Midden-Drenthe heeft *uitnodigende entrees*, zowel vanaf de A28 of de N381, als rondom het treinstation van Beilen;
- *Nieuwe ontwikkelingen in Midden-Drenthe passen binnen de landschappelijke schaal, waarbinnen een ontwikkeling ingepast dient te worden, en dragen bij aan de levendigheid van deze dorpen en buurten*;
- Midden-Drenthe biedt boeren de ruimte om hun bedrijven te ontwikkelen tot florerende ondernemingen *op een wijze die past bij het landschap* waarin de onderneming gelegen is;
- Midden-Drenthe geeft *ruimte aan de natuur* om de ontbrekende schakels in de Ecologische Hoofdstructuur in te vullen met *waardevolle natuur* en draagt zo bij aan een levendig platteland (vooral van belang voor beekdalen en bossen);
- Midden-Drenthe introduceert een integrale aanpak voor de waterhuishouding binnen de gemeente, waarbij, door het vasthouden van water in het gebied, wordt bijgedragen aan *versterking van de landbouw en de natuurontwikkeling*, wat op zijn beurt weer bijdraagt aan *een levendig platteland, waar ook toeristen graag op bezoek komen*.

Een belangrijk streven benoemd in de beleidsambitie 'Zorgen voor het Landschap' is om de al bestaande belangrijke lijnen in het landschap te respecteren, waarbij die *'geen ontwikkelings-assen vormen die als barrière werken'*. In het bijzonder betreft dat de zone tussen de A28 en het spoor, maar ook de N381 en de Drentse Hoofddoort. Bovendien wil de gemeente Midden-Drenthe 'de verschillende landschappen (voormalig hoogveen, zandgronden en beekdalen) als *identiteitsdragers van (Midden-)Drenthe zichtbaar houden en versterken'*.¹⁷

Tenslotte lezen we bij de beleidsambitie 'Genieten van het Platteland' het streven om de Toeristische Overstappunten ('TOPs') te laten zorgen voor een prettige spreiding van de toeristen over het gebied, met *gezelligheid in de dorpen en rust en ruimte*' en: 'Recreatieondernemers *gaan bewust om met het omliggende landschap* en dragen hun steentje bij aan het leven op het platteland. Soms door het landschap te onderhouden, soms door te investeren in extra voorzieningen die zowel door gasten als door buurtbewoners gebruikt kunnen worden in de natuurgebieden'.

Het voorgaande kort samengevat, leidt tot de volgende conclusie. Bij de gemeentelijke opgaven voor herbesteden, inbreiden, herstructureren, met kwaliteit uitbreiden en het verder ontwikkelen van natuur, toerisme en de leefbaarheid van de kernen wordt ruime aandacht gevraagd voor inpassing van ruimtelijke ontwikkelingen in de bestaande dorpen en het omliggende landschap. Dat impliceert een zorgvuldige omgang met het cultuurhistorisch erfgoed, zoals dat in de gemeente Midden-Drenthe in zeer ruime mate aanwezig is. Dat wil overigens niet zeggen dat die ontwikkelingen daardoor onmogelijk worden. De gemeentelijke ambitie is juist om ontwikkelingsrichtingen te stimuleren die aansluiten bij de identiteitsdragers van (Midden-)Drenthe ('zichtbaar houden en versterken'). In de dagelijkse praktijk betekent dit beleid dus iets anders dan het kiezen voor de gemakkelijkste weg, zoals het slopen of verminken van bestaande

¹⁷ Gemeente Midden-Drenthe 2012, 18-19.

bebouwing. Ook 'tabula rasa-ontwikkelingen' waarbij oorspronkelijke landschapskarakteristieken worden genegeerd en aangetast bij de herontwikkeling van een gebied passen zeker niet bij de gemeentelijke en provinciale ambitie. Een op respectvolle manier herbesteden van gebouwd erfgoed is een belangrijke voorwaarde voor het duurzaam behoud van cultureel erfgoed. Op vergelijkbare wijze geldt dat ook voor het op respectvolle wijze herinrichten en/of ontwikkelen van gebieden.

1.4 Gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaart

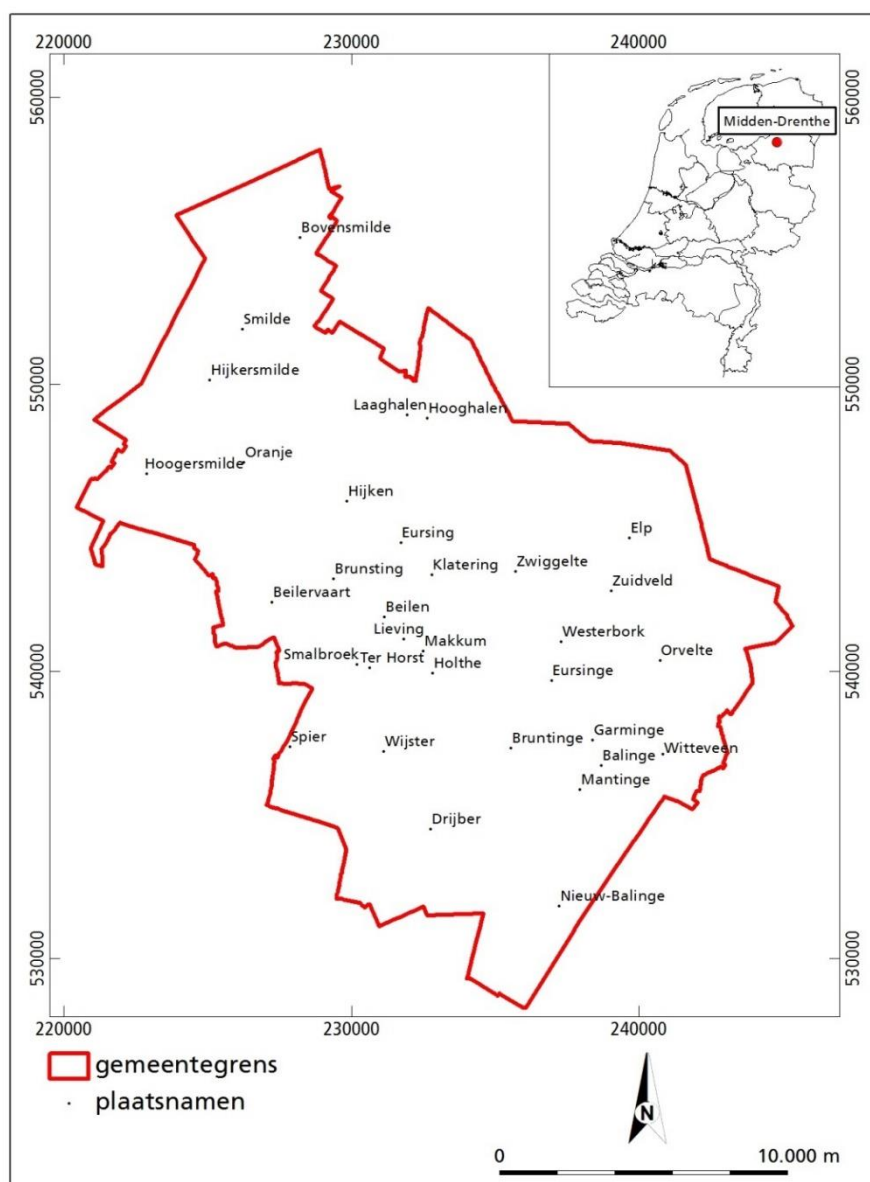
Conform het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) dienen gemeenten cultuurhistorische waarden te laten meewegen in de totstandkoming van een bestemmingsplan. Hierbij dient in de toelichting op een bestemmingsplan 'een beschrijving [te worden gegeven] van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden'. Om dit kunnen doen, is een inventarisatie van de aanwezige cultuurhistorische waarden noodzakelijk; een zogenaamde kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' (zie bijlage 1). Deze kaart geeft op overzichtelijke wijze inzicht in de historisch gevormde ruimtelijke structuur van het landschap en de waardevaste elementen of gebieden, die door de wet (rijksmonumenten) of bij verordening (provinciaal of gemeentelijk) worden beschermd. In één oogopslag is daarmee zichtbaar wat de historische structuur van een gebied is en met welke waarden rekening moet worden gehouden bij ruimtelijke ontwikkelingen. Als aanvulling hierop geeft de cultuurhistorische waardenkaart met de bijbehorende toelichting een overzicht van de verschillende landschapstypen, de cultuurhistorische deelgebieden en hun landschappelijke karakteristiek (bijlage 2). Deze laatste kaart dient met de toevoeging van de zogenaamde 'cultuurhistorische attentiegebieden' tevens als signalering van gebieden, die bij ruimtelijke ingrepen bij voorkeur ontzien worden of waar extra zorgvuldigheid gewenst is bij ruimtelijke ontwikkelingen. Dit betekent overigens niet dat de zones buiten de cultuurhistorische attentiegebieden geen behoudenswaardige cultuurhistorische waarden hebben. Het centrale doel van de kaarten is vergroting van de kennis over de historische en landschappelijke structuur van de gemeente Midden-Drenthe in relatie tot het gebouwde erfgoed in de gemeente, zodat hiermee bij ruimtelijke ontwikkelingen op een verantwoorde manier rekening kan worden gehouden. De kaarten zijn met nadruk niet bedoeld om de mogelijkheden voor nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen te beperken. In tegendeel: de kaarten dienen als inspiratiebron voor ontwerpers, waarbij het behoud en ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteit (het zichtbaar houden en versterken van de identiteitsdragers van de gemeente Midden-Drenthe) voorop staat.

Attentiegebieden

Op de cultuurhistorische waardenkaart (bijlage 2) van de gemeente Midden-Drenthe zijn zogenaamde cultuurhistorische attentiegebieden aangegeven. Deze gebieden worden gekenmerkt door een grotendeels intacte historische structuur en grote landschappelijke gaafheid in vergelijking met de omringende gebieden en geven daarmee inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis en tijpsdiepte van het (cultuur)landschap. De cultuurhistorische karakteristieken van de attentiegebieden wordt beschreven in de toelichting op de cultuurhistorische waardenkaart. Vanwege de waardevolle cultuurhistorische structuur en karakteristieke ruimtelijke samenhang dienen nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen in deze gebieden gepaard te gaan met extra zorgvuldigheid.

1.5 Ligging van het gebied

Het onderzoeksgebied betreft het gehele grondgebied van de gemeente Midden-Drenthe. In figuur 1.1 is de ligging van het onderzoeksgebied en van de verschillende kernen weergegeven. Het onderzoeksgebied grenst in het noordwesten aan de gemeente Ooststellingwerf, in het noorden aan de gemeenten Noordenveld en Assen, in het noordoosten aan de gemeente Aa en Hunze, in het zuidoosten aan de gemeente Coevorden, in het zuiden aan de gemeente Hoogeveen en in het westen aan de gemeente Westerveld. Het grondgebied van de gemeente Midden-Drenthe is uniek door haar verscheidenheid. De huidige gemeente Midden-Drenthe is in 1998 ontstaan door samenvoeging van de gemeenten Beilen, Smilde en Westerbork onder de naam Middenveld. Rond de eeuwwisseling is die naam gewijzigd in Midden-Drenthe. De gemeente telde op 1 januari 2020 ruim 33.000 inwoners die op een oppervlakte van circa 341 km² wonen/werken/recreëren.

Figuur 1.1 Ligging van het onderzoeksgebied en de belangrijkste dorpen en kernen (gemeente Midden-Drenthe).

1.6 Leeswijzer

In dit rapport worden de resultaten van het onderzoek naar de cultuurhistorische waarden van de gemeente Midden-Drenthe beschreven. Na dit inleidende hoofdstuk zal een hoofdstuk worden gewijd aan de onderzoeksopzet. In hoofdstuk 3 zal nader worden ingegaan op de inventarisatie van de cultuurhistorische waarden en de totstandkoming van de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' en de Cultuurhistorische waardenkaart, met daarop 'Cultuurhistorische deelgebieden'. Tot slot zal in hoofdstuk 4 nader worden ingegaan op een voorstel voor de beleidsrichtlijn die is verbonden aan de cultuurhistorische waardenkaart. Hierbij zullen tevens suggesties worden gedaan voor verdieping van de cultuurhistorische waardenkaart.

1.7 Dankwoord

De totstandkoming van de cultuurhistorische waardenkaart heeft langere tijd geduurd dan voorzien vanwege een late start, de noodzaak voor enig aanvullend werk en diverse persoonlijke omstandigheden in het projectteam. Nog tijdens het project is in 2018 Dick Visse van Bureau MSP overleden aan wie we veel dank verschuldigd zijn voor de waarderingen van het gebouwd erfgoed (samen met zijn vrouw Truce Visse) en het opstellen van de beleidsvisie voor de gemeente. Het rapport is mede tot stand gekomen in samenwerking van de projectgroep cultuurhistorische waardenkaart gemeente Midden-Drenthe, waaraan hebben deelgenomen: S. van Veen (projectleider), voormalig dorpsbouwmeester D. van der Laan, S. van Dijk, I. Dragt, M. de Heer, M. Huisjes, M. Gerrits, M. Lammers en I. Zwartkruis. Daarnaast is dank verschuldigd aan de klankbordgroep met daarin de vertegenwoordigers van diverse maatschappelijke organisaties (Dorpenoverleg Midden-Drenthe: W. Tanis; Natuurmonumenten: R. Popken; Drents Landschap: F. van der Velden en A. Verbers; Plattelandsontwikkeling en Welzijnswerk Midden-Drenthe: J. Verdijk; het waterschap Delta Overijssel: R. van Toorn, J. Diels en W. Kastelein; provincie Drenthe: S. van Dijk; Erfgoed Drenthe: M. Terpstra) voor hun kritische beschouwing en aanvulling van de cultuurhistorische elementenkaart. Voor het inventariseren van aanvullende cultuurhistorische elementen is tevens dank verschuldigd aan de AWN, afd. 1 Noord-Nederland (F. van den Beemt) en R. Matien (Historische Vereniging Smilde).

1.8 Administratieve gegevens

Provincie:	Drenthe
Gemeente:	Midden-Drenthe
Toponiem:	Gemeente Midden-Drenthe
Datum opdracht:	9 april 2014
Datum conceptrapportage / def.:	18 juni 2018 / 15 september 2021
BAAC-projectnummer:	V-14.0099
Coördinaten:	228.883/558.166 245.393/541.616 236.067/528.202 220.391/545.735
Kaartbladen:	12C, 12D, 17A t/m 17E en 17G
Oppervlakte:	345,8 km ²
Type onderzoek:	Cultuurhistorische Waardenkaart
Opdrachtgever:	Gemeente Midden-Drenthe
Contactpersoon:	<input type="text" value="Naam"/>
	Postbus 24

Beheer documentatie:
Uitvoerder:

Projectleider:
Rapportversie

9410 AA Beilen
Archief BAAC
BAAC, vestiging 's-Hertogenbosch
Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel. 073-6136219
dhr. dr.ir. Naam
Definitief, 21 september 2021

2 Onderzoeksopzet

2.1 Inleiding

Het samenstellen van de cultuurhistorische elementenkaart vormt een belangrijke stap in het proces om de cultuurhistorische waarden van een gebied en van gebouwen in kaart te brengen. De kaart brengt de kenmerken en de structuur van het historische gevormde landschap en de daarin gelegen gebouwen op overzichtelijke manier in beeld, waardoor deze gebruikt kan worden als kennis- en als inspiratiebron bij ruimtelijke ontwikkelingen.

Om tot een cultuurhistorische waardenkaart te komen, die bruikbaar is bij ruimtelijke ontwikkelingen, is het onderzoek opgesplitst in een aantal fasen. Ten eerste is een inventarisatie gemaakt van de binnen de gemeente bekende historisch-geografische en bouwhistorische elementen, aangevuld met een kartering van historische structuren gebaseerd op oude kaarten en overige bronnen. Dit heeft geresulteerd in de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' (zie bijlage 1). Op basis van de cultuurhistorische elementenkaart is vervolgens de Cultuurhistorische waardenkaart (zie bijlage 2) opgesteld, waarop cultuurhistorische deelgebieden en cultuurhistorische attentiegebieden zijn aangegeven. Tot slot is voor het gebouwd erfgoed en de cultuurhistorische deelgebieden en de attentiegebieden een beleidsrichtlijn opgesteld. In de navolgende paragrafen wordt een uitgebreide beschrijving van de werkwijze weergegeven.

In de paragrafen 3.2 en 3.3 komen de cultuurhistorische elementen, onderverdeeld in wettelijk beschermde rijksmonumenten, de provinciale monumenten (bescherming via provinciale monumentenverordening) en de waardevolle elementen of gebieden (niet bij wet of verordening beschermd) aan de orde. De cultuurhistorische waardenkaart is een afgeleide van de cultuurhistorische elementenkaart. Op basis van de ruimtelijke en historische samenhang per deelgebied is de gemeente opgedeeld in 'cultuurhistorische deelgebieden' en 'cultuurhistorische attentiegebieden'. Van deze deelgebieden is in paragraaf 3.4 de historische structuur en huidige situatie beschreven.

Figuur 2.1 Uitsnede van een kaart uit de eerste helft van de 17^e eeuw, waarop duidelijk het landschap van de gemeente Midden-Drenthe en de aangrenzende gebied is gekarteerd. Zo zijn de grote veenen in het westen en zuiden alsmede de beken en bossen te zien.

2.2 Kaart 'Waardevolle elementen en gebieden'

2.2.1 Methodiek karakterisering gebouwd erfgoed

Ten behoeve van de inventarisatie van haar gebouwd erfgoed heeft de gemeente Midden-Drenthe opdracht verstrekt om van 624 panden een bouwhistorische opname te verrichten. De opnamen zijn gedaan door Bureau MSP te Gouda (D. Visse).¹⁸ Bij die opname werd – voor zover mogelijk – vanaf de openbare weg het exterieur van het te waarden pand beoordeeld in relatie tot de directe omgeving van het pand. Indien een schouw vanaf de openbare weg niet mogelijk was (bijvoorbeeld door bosschages), dan kon het pand niet gewaardeerd worden. Het interieur van de panden is niet opgenomen, omdat dit geen onderdeel uitmaakte van de opdracht. Bij de start van de opdracht verstrekte de gemeente Drenthe een Excel-lijst met de adressen van 624 panden, die op de bestemmingsplankaarten (ijkpunt: augustus 2014) staan aangeduid als 'karakteristieke panden'. De reden waarom die panden als 'karakteristiek' staan aangeduid, is overigens in het verleden vaak niet consequent vastgelegd. Deze lijst was namelijk in de loop der tijd organisch gegroeid en niet verkregen als resultaat van een systematische studie of inventarisatie. De redengevende omschrijvingen of geobjectieerde waardestellingen voor deze 'karakteristieke panden' ontbraken voor alle panden op de lijst (met uitzondering van eventuele Rijksmonumenten of provinciale monumenten). Adressen in de kern Laaghalen zijn besproken onder Hooghalen.

¹⁸ Dick Visse is helaas overleden tijdens het rapportage traject van dit project. Bureau MSP is niet langer actief. L.A. Tebbens heeft de uiteindelijke catalogusformulieren gestandaardiseerd en opgemaakt.

Uit de eerste bouwhistorische opnamen kwam naar voren dat de gemaakte voorselectie van panden onvolledig is. Tijdens de opnamen bleek namelijk dat het aantal karakteristieke panden mogelijk tweemaal zo groot is. De reden daarvoor is dat een groot aantal karakteristieke boerderijen, woonhuizen of panden uit de periode met jongere bouwkunst (= 1900-1940, de periode die werd beoordeeld tijdens het Monumenten Inventarisatie Project) en een aantal panden uit de wederopbouwperiode (1945-1965) nog niet eerder systematisch zijn geïnventariseerd. Geschat werd dat het totaal aantal panden dat als karakteristiek gebouwd erfgoed mogelijk een plek zou kunnen verdienen op de Cultuurhistorische elementenkaart, in de orde van circa 1200 panden kan liggen. Die lacune werd al bij de start van de eerste veldopnamen gesignaleerd richting de opdrachtgever. Budgettair was het helaas niet mogelijk om circa 600 panden aanvullend op te nemen, waardoor de inventarisatie nog niet gemeentedekkend is. De gemeente heeft wel besloten om aan de eerste lijst nog 40 panden toe te voegen met woningen of complexen die gerekend worden tot de wederopbouwperiode (1945-1965). De selectie was overigens ruim genomen: drie van de 40 panden bleken op grond van het vermelde bouwjaar mogelijk vooroorlogs te zijn en drie panden waren van (net) na 1965.

Uiteindelijk konden 632 panden worden gewaardeerd, bleken vijf karakteristieke panden vanwege sloop/nieuwbouw niet meer aanwezig en kon van acht panden geen waardering worden uitgevoerd, omdat die niet goed zichtbaar waren vanaf de openbare weg (tabel 2.1). In verband met privacy-overwegingen is in die laatste situatie het erf niet betreden. Enkele rijksmonumenten en provinciale monumenten stonden niet op de lijst van te inventariseren panden, maar zijn later wel toegevoegd aan de inventarisatielijsten. Voor de desbetreffende 18 panden is geen veldwaardering uitgevoerd, maar volgt de waardering als 'waardevol pand' uit de redengevende omschrijving in het rijksmonumentenregister of het provinciale monumentenregister. Eén beschermde terreinaanleg in Nieuwe-Balinge en één archeologisch rijksmonument in Orvelte bleken terreinen zonder bebouwing te zijn: ook die terreinen zijn dus niet gewaardeerd, maar staan voor de volledigheid wel in de catalogusformulieren. De overige rijksmonumenten en provinciale monumenten zijn wel in het veld gewaardeerd en staan dan onder één adresregel in de inventarisatielijsten. In enkele gevallen zijn een hoofdgebouw en bijgebouw(en) op één adres als apart rijksmonument aangegeven. Op één adres kunnen dus meerdere rijksmonumenten geregistreerd staan, bv. zeven rijksmonumenten op Hoogeveenseweg 24 te Nieuwe-Balinge (rijksmonumentaal munitiemagazijnencomplex Koude Oorlog, waarvan één terreinaanleg, drie bunkerensembles en drie panden) of drie rijksmonumenten op Zwiggelsterweg 4 te Hooghalen (rijksmonumentaal complex 'huize Dennerode' met een landhuis en bijgebouwen).

Verder moet worden opgemerkt dat sommige woningen of complexen gelijktijdig zijn gebouwd en een samenhangende bouwmassa vormen. Eén gewaardeerd pand kan dus uit meerdere adressen bestaan. Voorbeelden zijn de adressen Tramweg 38 en 39 te Smilde (een dubbel woonhuis), of het blok woningen met de adressen Esdoornlaan 6 tot en met 14 te Beilen (wederopbouwperiode), die als één complex van vijf naoorlogse woningen gewaardeerd zijn. In die situaties is de bouwmassa van het pand of blok altijd als samenhangend geheel en/of ensemble gewaardeerd. Waar dat van toepassing was (bijvoorbeeld boerderijcomplexen of kerken), werd een pand gewaardeerd in samenhang met eventuele bijbehorende los staande of aangebouwde bijgebouwen. Dat betrof bijvoorbeeld schuren en bakhuisjes bij boerderij-hoofdgebouwen op hetzelfde erf of kadastrale perceel en bij kerken waren dat de bijbehorende pastorie en consistorie in de directe nabijheid.

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn dat de aantallen panden, adressen, woningen, complexen, rijksmonumenten en provinciale monumenten dus per kern sterk kunnen variëren en zeker niet één-op-één gelijk kunnen worden gesteld als totalen berekend moeten worden. In de catalogusformulieren zijn per adres en per pand de details te achterhalen (zie bijlage 3).

Tabel 2.1 Overzicht van het aantal gewaardeerde panden per kern in de gemeente Midden-Drenthe (inclusief de wederopbouwperiode 1945-1965).

Kern	Gewaardeerde panden (deze studie)	Waardering o.b.v. register (rijks- of provinciaal monument)	Niet te waarderen (slecht zichtbaar)	Niet meer aanwezig (bv. sloop) of dubbel adres	Totaal
Balinge	3	-	-	-	3
Beilen-Brunsting	201	-	4	4	209
Bovensmilde	20	-	-	-	20
Bruntinge	3	-	-	-	3
Drijber	13	-	-	-	13
Elp	14	1	-	-	15
Eursinge	15	-	-	-	15
Garminge	11	-	-	-	11
Hijken	20	1	1	-	22
Hoogersmilde	19	1	2	-	22
Hooghalen	53	-	1	-	54
Mantinge	3	-	-	-	3
Nieuw-Balinge	3	6	-	-	9
Nieuweroord	12	-	-	-	12
Oranje	1	-	-	-	1
Orvelte	36	3	-	-	39
Smilde	46	1	-	-	47
Spier	6	-	-	-	6
Westerbork	43	-	-	2	45
Wijster	26	-	-	-	26
Witteveen	23	1	-	-	24
Zuidveld	1	-	-	-	1
Zwiggelte	21	4	-	-	25
1945-1965 (div. kernen: Zie tabel 2.2)	39	-	-	1	40
Totaal	632	18	8	7	665

De inventarisatielijsten met gewaardeerde adressen/panden zijn opgenomen als catalogusformulieren per kern (bijlage 3). In bijlage 4 is een overzicht van de waardering per pand en per kern opgenomen. Indien dat door de gemeente Midden-Drenthe was aangeleverd, dan is daarin tevens een foto en een uitsnede van de kadastrale situatie en het bestemmingsplankaartje bijgevoegd. Voor de acht panden die niet gewaardeerd konden worden, is bij vergunningaanvraag voor sloop of wijziging van het desbetreffende pand een nadere beoordeling nodig en toestemming om het erf te betreden. In tabel 2.2 staan de adressen van panden die niet gewaardeerd konden worden. Twee panden in Beilen hadden een 'dubbel adres': de kerk op de hoek van de Hekstraat 40 en Pr. Hendrikstraat 5 en het 'Marskramer-pand' op de hoek van de Brinkstraat 34-34A en Pr. Bernhardstraat 9. Het pand is dan onder één adres gewaardeerd. In de inventarisatieformulieren

voor Beilen zijn dus twee adressen komen te vervallen en wordt verwezen naar respectievelijk Hekstraat 40 en Brinkstraat 34-34A.

Tabel 2.2 Overzicht per kern van panden die niet gewaardeerd konden worden.

Kern	Adres en huisnr.
Beilen	Beilervaart 29 Beilervaart 32 Beilervaart 57 Terhorst 15 en 17
Hijken	Oranjekanaal Zuidzijde 33a
Hoogersmilde	Beilervaart 8 Rijksweg 254
Hooghalen	Laaghalerveen 13

Voor de wederopbouwperiode 1945-1965 is één inventarisatielijst gemaakt voor diverse kernen samen (zie bijlage 3). Tabel 2.3 toont per kern hoeveel panden uit de wederopbouwperiode zijn gewaardeerd. Tussen deze panden zaten geen provinciale monumenten of rijksmonumenten en alle panden waren goed te waarderen. Eén pand in Beilen bleek al gesloopt te zijn.

Tabel 2.3 Overzicht van het aantal gewaardeerde panden per kern in de gemeente Midden-Drenthe (wederopbouwperiode 1945-1965).

Kern	Gewaardeerde panden (deze studie)	Niet meer aanwezig (gesloopt)	Totaal
Beilen	14	1	15
Bovensmilde	7	-	7
Hijken	4	-	4
Hoogersmilde	1	-	1
Hooghalen	2	-	2
Smilde	1	-	1
Westerbork	8	-	8
Witteveen	2	-	2
Totaal	39	1	40

2.2.2 Waarderingscriteria gebouwd erfgoed

De schouw vanaf de openbare weg had als doel om te komen tot een bouwhistorische waardering van het exterieur van de panden, teneinde uitspraken te kunnen doen over de schoonheids- en belevingswaarde in relatie tot de potentiële beschermingswaardigheid van die panden. Voor de rijksmonumenten en provinciale monumenten waren de redengevende omschrijvingen het uitgangspunt. Die zijn daarom ook altijd opgenomen in de catalogusformulieren (bijlagen 3 en 4). Het interieur van de panden is overigens niet beoordeeld, want dat maakte geen deel uit van de opdracht. In panden die op basis van hun exterieur nu laag zijn gewaardeerd, kan overigens nog wel een bouwhistorisch waardevolle gebintconstructie of kapconstructie aanwezig zijn. Daarom wordt aangeraden om bij een aanvraag tot sloop van oude panden te beoordelen in hoeverre dergelijke constructies nog aanwezig zijn of niet.

Voor wat betreft het exterieur werden in totaal elf waarderingscriteria van te voren afgestemd en overeen gekomen met de opdrachtgever (S. van Veen) en de toenmalige dorpsbouwmeester (D. van der Laan) van de gemeente Midden-Drenthe. Per waarderingscriterium werd aan een pand of object een score van 1

tot 5 punten toegekend. De toekenning van 1 punt wil zeggen dat het gewaardeerde pand op dat onderdeel in zeer geringe mate scoort, een toekenning van 5 punten geeft aan dat het pand op dat onderdeel hoog scoort en daarmee uitermate kenmerkend/karakteristiek of van lokaal belang is. De volgende elf waarderingscriteria werden gehanteerd bij de waardering:

Architectonische-, bouw- en kunsthistorische betekenis

1. Representatief voorbeeld van bouwstijl, bouwtrant of architect
2. Gaafheid qua detaillering en stijl
3. Representatief voorbeeld van (zeldzame) bouwtechniek
4. Esthetische waarde op grond van het exterieur

Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige betekenis

5. Karakteristiek geheel met erf en bijgebouwen
6. Onderdeel van een grotere historische context
7. Sluit in historisch en geomorfologisch opzicht aan bij het landschap
8. Maakt deel uit van een gebied met grote continuïteit
9. Karakteristiek voor dorp of streek, onderdeel historische structuur

Sociaal- en cultuurhistorische betekenis

10. Historische waarde in algemene zin
11. Historische waarde in sociaal- en economisch opzicht

De bouwkundige staat van onderhoud van een pand is niet meegenomen in de waardering en dus ook niet in de puntentelling voor de eindscore. De bouwkundige staat van onderhoud is overigens niet hetzelfde als het waarderingscriterium 'Gaafheid van detaillering/stijl'. Met 'gaafheid van detaillering/stijl' wordt bijvoorbeeld bedoeld in hoeverre materiaalgebruik, roedeverdeling van ramen en/of gevelindeling nog origineel en stijlgetrouw zijn. Indien een pand in slechte staat van onderhoud is, maar qua exterieur en qua materiaalgebruik nog wel volledig in originele staat is als tijdens het bouwjaar van het pand, dan zal dat pand op het criterium 'Gaafheid qua detaillering en stijl' de maximale 5 punten scoren. Een pand in uitstekende staat van onderhoud doordat het bijvoorbeeld volledig gerenoveerd is met kunststof kozijnen, een 'nood-pannedak' en een totaal gewijzigde gevelindeling zal daarentegen laag scoren op het waarderingscriterium 'Gaafheid qua detaillering en stijl'.

Tabel 2.4 Indeling van panden in de gemeente Midden-Drenthe in vijf waarde-categorieën op basis van hun eindcijfer na waardering van het exterieur.

Categorie	Aantal punten (eindcijfer na waardering)	Karakterisering van het gewaardeerde pand/object
1	50 punten of meer	uitermate en zeer belangwekkend, zeer waardevol, en zonder meer beschermingswaardig
2	45 t/m 49	zeer waardevol en zonder meer beschermingswaardig
3	40 t/m 44	waardevol en beschermingswaardig
4	35 t/m 39	waardevol, bescherming kan worden overwogen
5	1 t/m 34	niet waardevol, geen bescherming overwogen

Met een score van 5 punten op elk van de elf waarderingscriteria kan een pand maximaal een eindcijfer van 55 punten behalen. Op basis van dat eindcijfer (het

totale aantal punten per gewaardeerd pand), zijn de panden ingedeeld op hun waarde en hun potentiële beschermingswaardigheid. Voor de panden in de gemeente Midden-Drenthe is een indeling in vijf categorieën aangehouden (tabel 2.4). De panden in de categorieën 1 en 2 kunnen worden beschouwd als 'zeer waardevol', de panden in de categorieën 3 en 4 als 'waardevol' en de panden in categorie 5 als 'niet-waardevol'. De monumentale panden en karakteristieke panden uit de categorieën 1-4 zijn ook verbeeld op de gemeentelijke bronnen-/elementenkaart die deel uitmaakt van de Cultuurhistorische Waardenkaart.

Het zal geen verbazing wekken dat panden die van rijkswege of door de provincie Drenthe zijn aangewezen als monument (dus: de rijksmonumenten en de provinciale monumenten) bij de inventarisatie over het algemeen in de categorieën 1 en 2 (zeer waardevolle panden) zijn terechtgekomen, met een eindcijfer van 45 punten of hoger. Er zijn echter ook panden die niet als provinciaal monument of rijksmonument zijn aangewezen, maar soms zelfs hoger scoren dan rijksmonumenten elders in de gemeente. Dat geldt bijvoorbeeld voor zeven panden uit de wederopbouwperiode, waarvan de kerk uit 1957 aan de Witte Valkenstraat 2 te Beilen met 48 punten een goed voorbeeld is (fig. 2.2). Andere voorbeelden zijn diverse boerderijen aan de Middenraai te Nieuweroord (zie fig. 3.30 in hoofdstuk 3).

Figuur 2.2 Kerk uit 1957 aan de Witte Valkenstraat 2 te Beilen: zeer waardevol pand, geen monument (48 punten).

2.2.3 Inventarisatie cultuurhistorische deelgebieden

Voor het inventariseren van de bekende cultuurhistorische waarden vormden de bekende cultuurhistorische inventarisaties het uitgangspunt, zoals het Cultuurhistorisch Kompas¹⁹, de inventarisatie van het Watererfgoed²⁰, de Omgevingsvisie Drenthe 2018 en gegevens uit de archeologische database van de

¹⁹ Provincie Drenthe 2009.

²⁰ Buro Vijn 2006.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (ARCHIS). Deze bronnen zijn gecontroleerd en aangevuld door middel van een bureauonderzoek.

De basis van het bureauonderzoek vormde de kadastrale kaart (omstreeks 1830).²¹ De kadastrale kaart vormt de eerste vlakdekkende, zeer gedetailleerde kaart van Nederland. De oudere kaarten die voor de gemeente Midden-Drenthe beschikbaar zijn, zijn ofwel niet vlakdekkend of zijn vanwege de relatief kleine schaal niet of nauwelijks geschikt voor de kartering van cultuurhistorische elementen.²² Bovendien geldt dat oudere cultuurhistorisch waardevolle elementen ook als elementen op de kadastrale kaart aanwezig zijn.

Door middel van de kadastrale kaart zijn diverse historische lijnelementen (wegen, kades, (al dan niet vergraven) waterlopen en kanalen) alsmede vlakelementen (bos, vennen, heide en zandverstuivingen) gekarteerd. De zogenaamde Hottingerkaarten (1773-1794)²³, Franse Kaarten (1811-1813)²⁴, de Militair topografische kaarten van Huguenin (1819-1829)²⁵ en de Topographische en Militaire Kaart (1851-1855)²⁶ zijn gebruikt voor de gebieden waarvan geen kadastrale kaarten beschikbaar waren. Deze kaarten geven echter vanwege de relatief kleine schaal (schaal 1:14.400 tot 1:50.000) waarop de kartering is uitgevoerd, echter een veel minder nauwkeurig beeld van de inrichting van het landschap in de desbetreffende perioden. Dit betekent dat ze minder geschikt zijn voor de kartering van cultuurhistorische elementen. De Bonnekaart (schaal 1:25.000) uit 1898-1904 is gebruikt om de wegen, spoorwegen en kanalen uit de periode 1830-1900 in kaart te brengen.²⁷ Voor de periode 1900-1945 is voor het grootste deel van de gemeente gebruik gemaakt van de Bonnekaart (schaal 1:25.000) uit de periode 1938-1948.²⁸ Voor een deel van de gemeente Midden-Drenthe zijn voor deze periode geen topografische kaarten op 1:25.000 beschikbaar. Voor die gebieden is derhalve gebruik gemaakt van de *Topografische Karte der Niederlande* 1:50.000 uit 1941-1944.²⁹

De nederzettingsontwikkeling is in kaart gebracht door op basis van topografische kaarten uit omstreeks 1830, 1945 en een hedendaagse kaart de omtrek van de bebouwde kom vast te leggen.³⁰ Bij het bureauonderzoek is, naast diverse literatuur (zie bronnenlijst in hoofdstuk 5), ook gebruik gemaakt van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Bij de kartering zijn alleen die elementen op de kaart opgenomen, die momenteel nog herkenbaar in het landschap aanwezig zijn. Om dit te controleren, is gebruik gemaakt van de GBKN (Grootschalige BasisKaart Nederland) van de gemeente alsmede recente luchtfoto's.³¹ De kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' is voltooid met de projectie van historische toponiemen, die zijn afgeleid uit de kadastrale kaart uit 1811-1832 en de Bonnekaart van 1898-

²¹ Kadasterkaart 1811-1832. Deze kadastrale kaarten, die op een schaal van 1:250 of 1:2500 (stedelijk gebied) of 1:5000 (landelijk gebied) zijn gemaakt, geven een zeer nauwkeurig beeld van de inrichting van Nederland in het begin van de 19^e eeuw.

²² Het georefereren van deze oude kaarten ten opzichte van moderne kaarten blijkt vaak niet mogelijk zonder grote vervormingen.

²³ Versfelt 2003.

²⁴ Versfelt 2010.

²⁵ Versfelt & Schoor 2005.

²⁶ Geudeke & Zandvliet 1990.

²⁷ Bonneblad 1898-1904.

²⁸ Bonneblad 1938-1948.

²⁹ De Pater & Schoenmaker 2005.

³⁰ Kadasterkaart 1811-1832, Topografische kaart 1945, Dienst van het kadaster 2015.

³¹ Bing maps 2012.

1904. Vervolgens is de conceptkaart op basis van commentaar van de gemeente Midden-Drenthe en enkele belangenorganisaties³² aangevuld.

2.3 Cultuurhistorische waardenkaart (deelgebieden)

De cultuurhistorische waardenkaart met 'cultuurhistorische deelgebieden' (bijlage 2) is een afgeleide van de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' (bijlage 1). Op basis van de ruimtelijke en historische samenhang is de gemeente opgedeeld in zes cultuurhistorische landschapstypen. De cultuurhistorische landschapstypen zijn vervolgens op basis van hun karakteristiek en intactheid³³ van de historische structuur opgedeeld in deelgebieden, waarvan de cultuurhistorische karakteristiek is benoemd. Diverse deelgebieden zijn vervolgens op basis van de ruimtelijke en historische samenhang en de afleesbaarheid van de ontstaansgeschiedenis van het gebied aangewezen als attentiegebieden. De gebruikte (en gebruikelijke) waarderingscriteria (kenmerkendheid, gaafheid, samenhangendheid en informatiewaarde) zijn niet objectief, waardoor ze als leidraad zijn gebruikt om op basis van *expert judgement* een indeling te maken. In de cultuurhistorische attentiegebieden is de historische structuur nog (vrijwel) intact aanwezig en herkenbaar. Dit betekent echter niet dat de andere deelgebieden in cultuurhistorisch opzicht minder waardevol zouden zijn.

In de onderhavige rapportage is in hoofdstuk 3 een toelichting op de cultuurhistorische waardenkaart met 'cultuurhistorische deelgebieden' opgenomen, waarin de cultuurhistorische karakteristiek per deelgebied is beschreven.

Bij het opstellen van de cultuurhistorische waardenkaart is bewust voor een gebiedsgerichte benadering gekozen en niet om afzonderlijke elementen te waarderen. Een landschap bestaat niet alleen uit afzonderlijke elementen die al dan niet behouden moeten blijven. Het samenspel (de ensemblewaarde) van verschillende elementen maakt een landschap waardevol, interessant of gewoon visueel aantrekkelijk. Deze manier van omgang met behoud en ontwikkeling van landschappelijke kwaliteit past in een gebiedsgerichte benadering en ontwikkeling van het landschap; het landschap moet niet worden vastgelegd, maar moet haar historische dynamiek ook in de toekomst kunnen behouden.

2.4 Beperkingen

2.4.1 Gebouwd erfgoed

Een eerste beperking van de cultuurhistorische elementenkaart ten aanzien van het gebouwd erfgoed is dat de selectie van te onderzoeken panden binnen de verstrekte opdracht beperkt is gebleven tot het aantal bouwhistorisch opgenomen panden in de tabellen 2.1 en 2.3. Hoewel de meeste karakteristieke panden wel zullen zijn opgenomen, bleek tijdens de veldopnamen dat daarmee nog geen gemeentedekkend beeld kan worden gepresenteerd. In de gemeente zijn namelijk diverse panden aanwezig die op basis van de criteria vergelijkbare puntentotalen zouden kunnen scoren als die panden binnen het kader van de selectie conform de gemeentelijke opdracht zouden zijn opgenomen. Daarom wordt aanbevolen om

³² In de bronnenlijst is onder 'overige bronnen' een overzicht opgenomen van de organisaties die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van de cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Midden-Drenthe.

³³ Voor het bepalen van de intactheid is gebruik gemaakt van de beschikbare 19^e- en 20^e- eeuwse kaarten, waarbij de ouderdom van het betreffende landschap de kaart heeft bepaald waarmee de vergelijking is gemaakt..

de inventarisatie per bewoningskern in de loop der tijd aan te vullen met de nog ontbrekende, maar eveneens karakteristieke panden en die in de toekomst op te nemen op de kaart.

Een tweede beperking van de cultuurhistorische elementenkaart ten aanzien van het gebouwd erfgoed is dat het interieur van panden niet is beoordeeld bij de bouwhistorische opnamen. Dat betekent dat van bijvoorbeeld boerderijen (maar ook andere, oude gebouwcomplexen zoals kerken en villa's) niet bekend is geworden in hoeverre oudere bouwfasen of oorspronkelijke en mogelijk cultuurhistorisch en archeologisch waardevolle structuren zoals houten gebinten nog schuil gaan achter eventueel vernieuwde gevels. Evenzo kan sprake zijn archeologische waarden direct onder de vloeren en tussen de funderingen van bijvoorbeeld oude boerderijen en kerken, maar ook tussen de funderingen van woonhuizen. Dat zal met name gelden voor de panden in gehuchten en historische kernen die al aanwezig zijn op oude historische kaarten en de kadastrale kaarten van voor 1830. Indien voorafgaand aan de voorgenomen sloop of de inwendige verbouwing van een pand uitspraken zijn gewent over de bouwhistorische ontwikkeling of datering, dan wordt aanbevolen om een dergelijk pand eerst van binnen te laten beoordelen door een bouwhistoricus. Dit is ook mede de reden dat voor de als karakteristiek beschouwde panden een sloopverbod wordt aanbevolen, zo nodig gevolgd door nader onderzoek en toetsing van de vergunningaanvraag door de monumentencommissie. Daarmee wordt voorkomen dat al in een vroeg stadium cultuurhistorische en archeologische waarden verloren dreigen te gaan, soms door onwetendheid van een particulier of door ondeskundig handelen van een ontwikkelaar. Bij de voorgenomen sloop van panden wordt tevens aanbevolen de archeologische beleidsadvieskaart te raadplegen, om te beoordelen in hoeverre (onzichtbare) ondergrondse archeologische waarden aanwezig kunnen zijn.

2.4.2 Cultuurhistorische landschapstypen en deelgebieden

De kaarten 'Waardevolle elementen en gebieden' en de cultuurhistorische waardenkaart met 'Cultuurhistorische deelgebieden' zijn met de grootst mogelijke zorgvuldigheid tot stand gekomen. Desondanks zijn ook bij deze kaarten een aantal kanttekeningen te plaatsen. Zo kan een cultuurhistorische elementenkaart nooit compleet zijn. Er moeten voortdurend keuzes gemaakt worden over wat wordt afgebeeld en op welke manier of schaal om de kaart leesbaar te maken en te houden. Dit betekent dat bijvoorbeeld geen monumentale bomen op de kaart zijn opgenomen of andere kleine puntelementen. Bij het opstellen van de kaart is het grootste belang gehecht aan de (persistentie van de) historische structuur van het landschap, aangezien deze niet alleen in grote mate de karakteristiek bepaalt, maar ook richting kan geven aan nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.

Hiermee komen we op een tweede probleem; de gebruikte bronnen. Het onderhavige onderzoek omvat uitsluitend een bureauonderzoek, dat gericht is op het verzamelen van bekende cultuurhistorische waarden. Dit betekent dat de gekarteerde elementen afhankelijk zijn van de beschikbare bronnen. Alleen als van bepaalde cultuurhistorische elementen informatie beschikbaar was over het gehele onderzoeksgebied, zijn ze op de kaart opgenomen. Van veel cultuurhistorische elementen is die informatie echter niet gemeentedekkend aanwezig (bv. historische groenstructuren). Een aanvullend archief- of veldonderzoek is zeer tijdrovend en derhalve kostbaar en behoorde niet tot de opdracht. Als gevolg hiervan zijn bijvoorbeeld historische groenelementen, zoals houtwallen, lanen, bomenrijen, heggen en grienden, niet opgenomen op de kaart. Dit betekent niet dat dat geen waardevolle cultuurhistorische elementen zouden zijn. Aanbevolen wordt om dergelijke cultuurhistorische (punt-)elementen alsnog

in kaart te brengen zodra een gebied ontwikkeld wordt en een cultuurhistorische effectrapportage gewenst is, bijvoorbeeld in het kader van het opstellen van een omgevingsplan.

De cultuurhistorische waardenkaarten zijn beide grotendeels gebaseerd op *expert judgement*; zowel van de uitvoerder (BAAC) als de opdrachtgever (de gemeente Midden-Drenthe) en enkele belangenorganisaties en overheden.³⁴ De betrokkenheid van burgers bij de totstandkoming van ruimtelijke instrumenten wordt door de overheid in het algemeen als een waardevolle aanvulling gezien, zowel voor inhoudelijke inbreng, als het creëren van draagvlak en het meedenken over bescherming en/of ontwikkeling. Om dit op een goede manier te kunnen laten plaatsvinden is echter (veel) tijd nodig. Binnen de tijdspanne van het huidige onderzoek was hiervoor geen ruimte, waardoor dit als aanvulling ná het onderzoek zal moeten plaatsvinden.

De kaarten geven inzicht in de cultuurhistorische waarden zoals die momenteel (opname: 2014-2018) nog aanwezig zijn en als waardevol worden beschouwd. Als gevolg van de voortgaande ontwikkeling van het landschap en het voortschrijdend inzicht in cultuurhistorische waarden, zal de kaart na verloop van tijd (5 à 10 jaar) verouderd raken en moeten worden geactualiseerd en aangevuld. Een goed voorbeeld daarvan is bijvoorbeeld de huidige waardering van panden uit de wederopbouwperiode (1945-1965), waar tot voor kort weinig aandacht voor was.

³⁴ In de bronnenlijst is onder 'overige bronnen' een overzicht opgenomen van de organisaties die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van de cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Midden-Drenthe.

3 Cultuurhistorische waardenkaart

3.1 Inleiding

Het samenstellen van de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' vormt de eerste en wellicht ook de belangrijkste stap in het proces om de cultuurhistorische waarden van een gebied in kaart te brengen. De kaart brengt de kenmerken en structuur van het historisch gevormde landschap op overzichtelijke manier in beeld, waardoor deze gebruikt kan worden als kennis- en inspiratiebron bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.

De kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' is opgesteld voor (digitaal) gebruik bij een schaal van 1:10.000. Vanwege praktische beperkingen (papierformaat) is de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' in bijlage 1 in twee delen (kaartblad noord en zuid) op een schaal van 1:25.000 weergegeven.

De gekarteerde cultuurhistorische elementen zijn onderverdeeld in zes thema's, te weten landinfrastructuur, grondgebruik, waterstaat, conflict-erfgoed, nederzettingsontwikkeling en waardevolle bebouwing. In de paragrafen 3.2 en 3.3 zullen de cultuurhistorische elementen, onderverdeeld in waardevaste elementen (wettelijk beschermd) en waardevolle elementen of gebieden (niet bij wet of verordening beschermd), aan de orde komen.

De kaart met 'Cultuurhistorische deelgebieden' is een afgeleide van de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden'. Op basis van de ruimtelijke en historische samenhang is de gemeente opgedeeld in zes landschapstypen die cultuurhistorisch een vergelijkbare ontwikkeling hebben meegemaakt, te weten: essen (E), beekdalen (B), jonge ontginningen (J), heide en bos (H), de Smildervenen (S) en De Venen (V). Van deze landschapstypen zijn de historische structuur³⁵ en de huidige situatie³⁶ beschreven. De landschapstypen zijn vervolgens op basis van hun karakteristiek en intactheid van de historische structuur opgedeeld in 41 cultuurhistorische deelgebieden (subcodes 1-41). De cultuurhistorische karakteristiek is beschreven zoals die op de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' al in beeld is gebracht. Diverse deelgebieden zijn vervolgens op basis van de ruimtelijke en historische samenhang en de afleesbaarheid van de ontstaansgeschiedenis (oftewel gaafheid in topografie) van het gebied aangewezen als cultuurhistorische attentiegebieden.

³⁵ Deze beschrijving is gebaseerd op de Franse kaarten 1811-1813, de Kadastrale kaart 1811-1832, de Topographische en Militaire kaart 1843-1845 en de Bonneblad ca. 1900.

³⁶ Deze beschrijving is gebaseerd op de topografische kaart 2017 (geraadpleegd via <https://www.topotijdreis.nl>) en recente luchtfoto's (geraadpleegd via ArcGISOnline).

De bebouwde kommen van de aanwezige kernen zijn op basis van de beschikbare bronnen globaal beschreven.³⁷ Voor een gedetailleerder beeld zou een veldinspectie moeten worden uitgevoerd, maar dat viel buiten het bestek van deze opdracht. De bebouwde gebieden vallen buiten de attentiegebieden, aangezien de historische structuur ondergeschikt is aan het bebouwingsbeeld. De waardevaste en karakteristieke panden (gebouwd erfgoed) in deze bebouwde gebieden komen aan bod in de volgende paragraaf.

In dit hoofdstuk is als toelichting op de cultuurhistorische waardenkaart een beschrijving van de cultuurhistorische deelgebieden opgenomen.

3.2 Waardevaste objecten en gebieden

3.2.1 Rijksmonumenten en provinciale monumenten

Momenteel bestaan de enige waardevaste objecten of gebieden in de gemeente Midden-Drenthe uit provinciale monumenten en rijksmonumenten. De lijst met rijksmonumenten is te raadplegen via het Rijksmonumentenregister³⁸ en provinciale monumenten via de Provinciale Monumentenlijst Drenthe.³⁹ Op de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' (bijlage 1) en in bijlage 3 (inventarisatielijsten) zijn de rijksmonumenten en provinciale monumenten weergegeven, zoals deze ten tijde van het onderzoek waren aangewezen (peildatum 8 april 2014). De monumentenlijst van de gemeente Midden-Drenthe telt 72 rijksmonumenten die van nationaal belang worden geacht (waarvan één archeologisch rijksmonument en één terrein (munitiemagazijncomplex te Nieuw-Balinge)⁴⁰ en 17 provinciale monumenten die van provinciaal belang worden geacht. Tot de rijksmonumenten behoren bijvoorbeeld diverse panden in het complex Kamp Westerbork, terwijl enkele wederopbouwboerderijen als provinciaal monument zijn aangewezen. Deze onroerende zaken genieten bescherming middels de Erfgoedwet (rijksmonumenten) en/of de provinciale monumenten-verordening (provinciale monumenten). De objecten op de monumentenlijsten zijn als vlakken (de bebouwingsomtrek) weergegeven op de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden'.⁴¹

3.2.2 Beschermd dorpsgezichten

Eén van de componenten van cultureel erfgoed is historische bouwkunst. Hieronder kunnen zowel stedenbouwkundige structuren, ensembles als gebouwde objecten worden verstaan. In Nederland bestaat de mogelijkheid om waardevolle stedenbouwkundige structuren of ensembles te beschermen door ze aan te wijzen als beschermd dorps- of stadsgezicht. Dit kan zowel op rijksniveau als op gemeentelijk niveau. Op basis van de door de gemeente Midden-Drenthe verstrekte gegevens is in de gemeente één beschermd dorpsgezicht bekend, te weten het beschermd dorpsgezicht Orvelte. Dit beschermd dorpsgezicht is opgenomen in het bestemmingsplan Orvelte⁴² en de contour ervan is weergegeven

³⁷ De beschrijvingen zijn gebaseerd op Stenvert *et al.* 2000, Kadastrale kaart 1811-1832, de Topographische en Militaire kaart 1843-1845; Bonneblad ca. 1900, recente topografische kaart (Topotijdreis 2017) en luchtfoto (ArcGISonline 2017).

³⁸ <https://cultureelerfgoed.nl/monumentenregister>.

³⁹ <https://www.provincialemonumentendrenthe.nl/>.

⁴⁰ Alleen de gebouwde rijksmonumenten zijn op de kaart weergegeven, de terreinen niet.

⁴¹ Het kan voorkomen dat niet alle bijgebouwen zijn aangeduid op de kaart.

⁴² Het gebied heeft de dubbelbestemming Waarde- Beschermd Dorpsgezicht (Gemeente Midden-Drenthe 2015).

op de cultuurhistorische waardenkaart. Voor alle panden binnen het beschermd dorpsgezicht is een sloopverbod van toepassing. Bovendien staat het behoud van de karakteristieken van het dorpsgezicht voorop. De waardevaste (monumentale) en de karakteristieke panden in het beschermde dorpsgezicht staan weergegeven op de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden'. Witteveen heeft nog geen status als beschermd dorpsgezicht, maar komt daar mogelijk wel voor in aanmerking.

3.2.3 Monumentale en waardevolle bomen

Bomen spelen van oudsher een belangrijke rol in het leven van mensen, zowel voor de houtproductie als voor de zonwering en windbreking bij boerderijen en langs wegen. Daarnaast werd aan bomen een symbolische rol toebedeeld in de rechtspraak (gerechtsbomen), gebiedsafbakening (grensbomen), (volks)geloof (kruisbomen, lapjesbomen, koortsbomen, spijkerbomen, breukebomen) of als herkenningspunt (bakenbomen langs rivieren).⁴³

De gemeente Midden-Drenthe heeft een lijst van monumentale en andere waardevolle bomen en houtopstanden opgesteld. In principe mogen de bomen op deze lijst niet worden gekapt, tenzij sprake is van een ernstige bedreiging van de openbare veiligheid, een noodtoestand of andere uitzonderlijke situaties. De lijst is vastgesteld en bij voorgenomen kap van de bomen is een vergunning verplicht (omgevingsgunning).⁴⁴

3.3 Waardevolle elementen en gebieden

3.3.1 Landinfrastructuur

Het thema 'landinfrastructuur' vormt een belangrijk deel van de cultuurhistorische hoofdstructuur van het gebied. Onder dit thema vallen de volgende cultuurhistorische elementen:

- **weg** - *"smalle strook grond, gebruikt en geschikt gemaakt voor het verkeer."* Het netwerk van wegen, paden en, vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw, de spoorwegen vormen de basis van waaruit het land werd gebruikt en geeft ook in belangrijke mate de natuurlijke gesteldheid en het gebruik van het land weer (zie figuur 2.3). In het cultuurland, dat lange tijd slechts een klein deel van het grondgebied van de huidige gemeente Midden-Drenthe uitmaakte, lagen de wegen min of meer vast en was sprake van een grote continuïteit. In de omringende 'woeste' gronden maakte men gebruik van zogenaamde natuurlijke wegen. Dit zijn wegen die door het verkeer zelf werden gevormd en die in de breedte niet duidelijk waren afgebakend. Als een (karre)spoor onbegaanbaar werd, ging men naast het oude spoor rijden, waardoor uiteindelijk brede sporenbundels konden ontstaan, die zich door het landschap heen verplaatsten.

Pas in de 19e of het begin van de 20e eeuw werd het tracé van deze natuurlijke wegen vastgelegd.⁴⁵ Hierbij werd het tracé in meer of minder mate rechtgetrokken (zie bijvoorbeeld de Weg van 't Hogeveen naar Wijster, oftewel de huidige Vamweg; zie figuur 3.1). Deze oude routes zijn op de kaart weergegeven als 'rechtgetrokken/verlegde weg'. De oude spoorbundels zijn in de heidevelden vaak

⁴³ Baas, Mobach & Renes 2005, 25-26.

⁴⁴ Gemeente Midden-Drenthe 1999.

⁴⁵ Bij het karteren van de oude wegen zijn alleen die wegen gekarteerd, waarvan het tracé tegenwoordig nog herkenbaar is.

tot op heden nog in het reliëf herkenbaar.⁴⁶ Twee voorbeelden hiervan, die op de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' globaal begrensd zijn, bevinden zich op het Hijkerfeld en het Noorderveld.

Figuur 3.1 In de loop van de 19e eeuw zijn veel van de oude wegen door de onontgonnen gronden rechtgetrokken, zoals hierboven te zien bij vergelijking van een kaart uit 1811-1813 en een kaart rond 1900 bij de Vamweg en (in mindere mate) bij de Drijberseweg (Versfelt 2010 en Bonneblad ca. 1900).

Op veel plekken is het oude wegenpatroon deels verdwenen. Desondanks is het verloop van deze wegen vaak nog herkenbaar in het verkavelingspatroon. Deze oude wegen zijn op de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' weergegeven als 'voormalige wegen'. Opvallend is dat ook veel wegen juist zijn aangelegd op oude perceelsgrenzen en dan met name op de randen van ontginningen.

- **dijk/kade** - "*opgeworpen wallichaam, dat het land tegen het buitenwater (zee, rivier, kanaal) moet beschermen of dat een droge passage door nat gebied mogelijk moet maken.*"⁴⁷

Vanaf de 17^e eeuw zijn door het grondgebied van de gemeente Midden-Drenthe diverse kanalen gegraven. Veelal zijn aan weerszijden van deze kanalen lage dijken of kades aangelegd om te voorkomen dat het water het omringende land inliep. Deze kades werden behalve als waterkering vaak ook gebruikt voor het landverkeer, waarbij het omringende, vaak moerassige land, via de rechte kades kon worden doorkruist. In een aantal gevallen is de kade verlegd om te voldoen aan de moderne verkeerseisen. Deze zones zijn gekarteerd als 'rechtgetrokken/verlegde kade'.

- **spoorbaan** - "*(voormalig) tracé van een tram- of spoorlijn*".⁴⁸

In 1870 is de spoorlijn Meppel-Groningen, ook wel Staatslijn C genoemd, in gebruik genomen. De spoorlijn doorsnijdt het oude landschap in een rechte lijn (zie figuur 3.2). Ter hoogte van Wijster (1895-1938), Beilen (1870-heden), Oranjekanaal (1921-1934) en Hooghalen (1870-1938) zijn langs de spoorlijn halteplaatsen aangelegd, die over het algemeen de nederzettingontwikkeling in sterke mate hebben beïnvloed.⁴⁹ Naast dit spoor zijn lokaal, onder andere bij de kalkzandsteenfabriek in Hoogersmilde, smalsporen aangelegd voor lokaal vervoer (zie 'zandwinning'). Hoewel deze sporen al lang zijn verdwenen is een deel van het

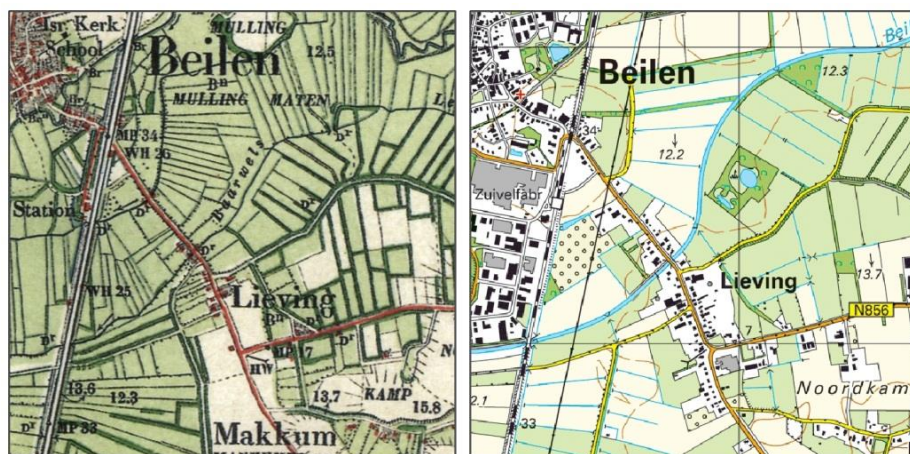
⁴⁶ Horsten 2005.

⁴⁷ Baas, Mobach & Renes 2005.

⁴⁸ Baas, Mobach & Renes 2005.

⁴⁹ Stationsweb 2014.

tracé van het smalspoor bij deze fabriek nog wel herkenbaar gebleven als de Albinoweg. Dit is op de kaart gekarteerd als 'voormalige spoorbaan'.

Figuur 3.2 Het verloop van de oude wegen volgde over het algemeen het natuurlijke landschap, zoals te zien is bij de weg Lieving die het beekdal van de Baarwels Leek volgde. Vanaf met name de 19^e eeuw werden de (spoor)wegen dwars door het oude landschap aangelegd, zoals de spoorweg Meppel-Groningen (Bonneblad ca. 1900 en Topografische kaart 2004).

- **trambaan Smilde**

Het in 1915/1916 gebouwde tramstation annex tramremise van Hijkersmilde is ontworpen in een sobere overgangsarchitectuur met kenmerken van de late Neorenaissance door architect A.D. Heegerink uit Rotterdam in opdracht van de Nederlandse Tramweg Maatschappij te Utrecht. Het pand behoorde tot de in 1914 geopende lijn Oosterwolde-Assen, die in 1916 werd uitgebreid met de lijn Hijkersmilde-Meppel. Het pand is in samenhang met de naastgelegen dienstwoning cultuurhistorisch van belang op het gebied van de infrastructurele ontwikkelingen in Drenthe. Het tramstation en de remise verkeren in grotendeels authentieke staat. De zuidzijde kent achterstallig onderhoud. Het is oorspronkelijk ontworpen met een loket- en wachtruimte en een remisedeel. De huidige functie is woonhuis en werkplaats.

Het tramstation en de remise zijn rechthoekig van opbouw en liggen vrijstaand in de rooilijn, met de lange zijde en op enige afstand langs een fietspad (ruwweg de plaats van de voormalige trambaan), de openbare weg en de Drentse Hoofdvaart. Aan de achterzijde is vrij uitzicht op landerijen. Aan de voorzijde is het erf verhard met in elleboogverband gelegde oude walen verder is er een gazon en een afgesloten deel waarop opslag van oude materialen. De tramrails zijn niet meer aanwezig, maar liepen langs de voormalige Tramweg

3.3.2 Grondgebruik

Onder het thema 'grondgebruik' valt een variatie aan elementen, die niet alleen de natuurlijke gesteldheid van het landschap weergeven, maar ook het aanzicht van het landschap sterk hebben beïnvloed. Een strookvormige verkaveling met langgerekte kanalen en wijken wijst op een relatief jonge, georganiseerde veenwinning in een relatief nat gebied, terwijl een netwerk van onregelmatige wegen en essen voorkomen in drogere gebieden, die al eeuwenlang in gebruik waren.

Onder het thema 'grondgebruik' vallen de volgende elementen:

- **es** – "aaneengesloten oud bouwlandgebied dat in gebruik is bij verschillende boeren. De kavelscheidingen bestaan uit, nauwelijks zichtbare, greppels, grasstroken of grensstenen".⁵⁰

Essen liggen meestal in de delen van het landschap met een gunstige (diepere) grondwaterstand. De essen lagen hierdoor als eilanden in de onontgonnen, 'woeste' gronden. De grote aaneengesloten essen ontstonden over het algemeen in de 9^e en 10^e eeuw onder invloed van de toenemende graanbehoefte (zie figuur 3.3). In de loop der eeuwen raakte het grondbezit op de essen door erfdeling sterk versnipperd, waardoor veel essen verkaveld werden in smalle stroken. De perceelsscheidingen werden echter gevormd door ondiepe greppels of smalle stroken gras, waardoor essen een grootschalige indruk maakten. Vanaf de late middeleeuwen ging men de akkers met een mengsel van mest en bosstrooisel, heidemaaisel en/of plaggen bemesten (de zogenaamde plaggenmest). Door de eeuwenlange plaggenbemesting kregen de essen een dikke humeuze bovengrond, het zogenaamde 'esdek' of beter: plaggendek.⁵¹

Tegenwoordig is het oude contrast tussen de cultuurgronden en de 'woeste' gronden meestal niet meer zichtbaar. Het tracé van veel wegen is echter wel vaak te herleiden uit de oude begrenzingen van de ontginningen. De ligging van de essen is overgenomen uit de Omgevingsvisie Drenthe 2010.⁵²

Figuur 3.3 De essen lagen eeuwenlang als eilanden (geelwit) in de 'woeste' gronden (roze-groen). Deze historische verdeling in het landschap is tegenwoordig niet meer aanwezig. De oude begrenzingen van de ontginningen zijn vaak nog wel aanwezig in het wegen- en/of verkavelingspatroon (zie bijvoorbeeld de Kampsweg ten zuiden van Wijster; Versfelt 2010 en Topografische kaart 2004).

- **brink** - "In of aan de rand van een esdorp gelegen open ruimte, die gemeenschappelijk eigendom was."

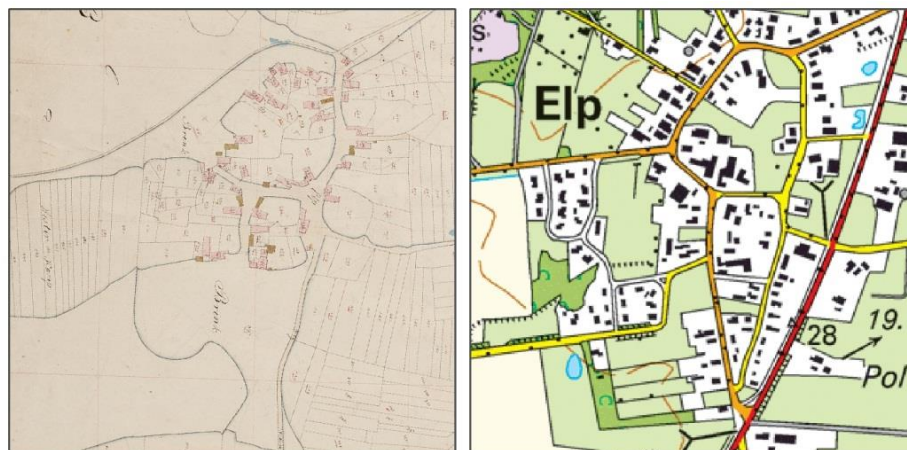
Brinken hebben van oorsprong een agrarische functie en werden gebruikt om het vee in te scharen. Als gevolg daarvan lagen de brinken oorspronkelijk vaak aan de rand van het dorp, maar door latere uitbreidingen kwamen ze meestal centraal in het dorp te liggen (zie figuur 3.4). De brinken waren begroeid met gras (voor het vee) en beplant met bomen (meestal eiken), die bouwhout leverden, de afleiding verzorgden bij blikseminslag en bescherming tegen weersinvloeden bood. Tevens was de brink voorzien van een dobbe, een waterplaats die dienst deed als drink- en wasplaats en daarnaast ook als bluswatervoorziening. Vandaar dat een

⁵⁰ Baas, Mobach & Renes 2005, 47.

⁵¹ Baas, Mobach & Renes 2005, Barends *et al.* (red.) 2010; Spek 2004.

⁵² Provincie Drenthe 2010; Geoportaal provincie Drenthe 2014 (bestand 'waardevolle es').

dergelijke waterplaats in de volksmond als 'brandkoe' werd aangeduid. In o.a. Orvelte en Westerbork zijn deze nog aanwezig. Tevens was er vaak een zaagkuil⁵³ voor het verwerken van hout. Veel brinken hebben een driehoekige vorm, die ideaal was om het vee tot een handzame kudde bijeen te drijven. Later kregen brinken ook andere functies, zoals vergaderplaats, marktplaats en gerechtsplaats en werden ook typische gemeenschapsgebouwen, zoals kerken, scholen en elektriciteitshuisjes op de brink gebouwd.⁵⁴ Op basis van de informatie uit het brinkenboek⁵⁵ en met behulp van de kadastrale kaarten uit het begin van de 19^e eeuw zijn de brinken op de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' gekarteerd. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen de bebouwde delen van de brinken en de delen die tegenwoordig nog deel uit maken van de openbare ruimte.⁵⁶

Figuur 3.4 Aan de rand van de esdorpen in de huidige gemeente Midden-Drenthe waren bevonden zich eeuwenlang, soms grote, brinken. Tegenwoordig zijn de brinken nagenoeg geheel verdwenen en herinnert alleen het wegenpatroon nog aan de oude situatie, zoals hier is te zien voor Elp (Kadasterkaart 1811-1832 en Topografische kaart 2004).

- **heide** – "terrein met een grotendeels uit heidesoorten bestaande vegetatie, gelegen op voedselarme grond."⁵⁷

Al in de prehistorie verdwenen de meeste bossen in Nederland door beweiding, branden en strooiselroof en ontstond in plaats daarvan een open landschap met heide, gras en struikgewas; de heidegebieden. De heidevelden werden gebruikt om runderen en schapen te weiden, om plaggen te steken als bemesting voor de akkers en lokaal om op kleine schaal veen uit de vennen te winnen. In de 19^e eeuw bestond het grootste deel van de huidige gemeente Midden-Drenthe uit een uitgestrekt, open landschap van onontgonnen, al dan niet venige, woeste gronden. Plaatselijk waren door het intensieve gebruik (plaggenbemesting, intensieve beweiding en betreding) zandverstuivingen ontstaan (zie figuur 3.3 en 3.5).

⁵³ Een zaagkuil of zeegkoele is een gegraven kuil om boomstammen met een trekzaag tot planken en balken te verzagen (Baas, Mobach & Renes 2005, 165).

⁵⁴ Baas, Mobach & Renes 2005; Houting, De Poel & Van der Vaart (red.) 1981.

⁵⁵ Houting, De Poel & Van der Vaart (red.) 1981.

⁵⁶ Met behulp van de (relatief jonge) 19^e-eeuwse kaarten is slechts een indicatie te geven van de ligging en omvang van de brinken. Niet bij alle esdorpen binnen het onderzoeksgebied zijn de brinken op deze kaarten duidelijk aangegeven. Tevens heeft onderzoek (Spek 2004, p. 978) uitgewezen dat deze kaarten vanwege de dynamiek van grondbezit en verkaveling slechts beperkt bruikbaar zijn voor de reconstructie van middeleeuwse en vroeg-moderne landschapspatronen.

⁵⁷ Baas, Mobach & Renes 2005, 65.

De woeste gronden waren gemeenschappelijk bezit, waarbij het gebruik werd geregeld via de markeorganisatie. Met de Markewet van 1886 werden de heidegronden, voor zover dat niet al eerder was gebeurd, onder de markegenoten verdeeld. Veel gronden werden aangekocht door grootgrondbezitters of het in 1899 opgerichte Staatsbosbeheer om ze te bebossen met naaldhout voor de mijnen in Zuid-Limburg. Toen in het begin van de 20^e eeuw op grote schaal kunstmest beschikbaar kwam en daarmee het mesttekort werd opgelost, is veel heide omgezet in cultuurland. In de resterende heide die overbleef kwam door het ontbreken van begrazing bovendien een natuurlijke ontwikkeling op gang waarbij de heide langzaam plaatsmaakte voor bos. Alleen in natuurreservaten of in de gebieden die te veel inspanning vergden om te ontginnen, zoals stuifzandgebieden, bleef de heide in grote oppervlakten bestaan.⁵⁸

Vanaf het einde van de 20^e eeuw zijn op een aantal plaatsen, waaronder sinds 1992 het Mantingerveld in het zuidoosten van de gemeente, de cultuurlanden in het kader van natuurontwikkeling weer omgevormd tot heidevelden, waarbij tevens vennen zijn uitgegraven.⁵⁹ Op de kaart zijn alleen de heidevelden, die niet tussentijds zijn ontgonnen, gekarteerd. De kartering is gebaseerd op het Cultuurhistorisch Kompas, aangevuld met de informatie van topografische kaarten uit de 19^e, 20^e en 21^e eeuw.⁶⁰

- **markegrens** - *grens van het eigendom van de marke, die meestal gemarkeerd was door grensstenen (markestenen) of door natuurlijke markeringspunten, zoals (graf)heuvels of oude bomen.*

In Drenthe waren de dorpen en gehuchten georganiseerd in marken. De marken zijn vermoedelijk in de eerste helft van de 13^e eeuw ontstaan, toen het door de toename van de bevolking nodig was om de rechten op de woeste gronden af te perken. Binnen de marke was alle heidegrond, weiland en hooiland gemeenschappelijke bezit van de dorpsbewoners. Men bezat een bepaald aantal waardelen of waren, die recht gaven op gebruik van de markegrond, zoals het weiden van het vee, het steken van plaggen of turf en het hakken van hout uit de markebossen. De begrenzing van de markegrenzen werd enerzijds bepaald door het landschap, waarbij vaak natuurlijke punten in het landschap, zoals een oude boom, een grafheuvel of een natuurlijk heuveltje, als markering van de grens koos. Waar geen duidelijke natuurlijke markeringen aanwezig waren, werden grote veldkeien, de zogenaamde markestenen, als grenspaal geplaatst (zie figuur 3.16). Anderzijds hebben de markegrenzen een duidelijke invloed gehad op de ontwikkeling van het cultuurlandschap, doordat de markegrenzen bij de ontginningen van de heidevelden en de hoogvenen bepalend zijn geweest voor het ontginningspatroon (zie figuur 3.5).

In en na de Franse tijd werd door de overheid dwang uitgeoefend om de marken op te heffen en ieder zijn deel te geven. In 1835 werd met de scheiding van de marken in Drenthe begonnen, maar het duurde tot de Markewet van 1886 voordat de meeste markegronden daadwerkelijk werden verdeeld. De markeorganisaties bleven bestaan en ook de markegrenzen zijn grotendeels herkenbaar gebleven als een landschappelijke lijn, zoals een weg, greppel of houtwal.⁶¹ Voor de

⁵⁸ Baas, Mobach & Renes 2005, 65.

⁵⁹ Natuurmonumenten 2014.

⁶⁰ Gemeente Drenthe 2009, Geoportaal provincie Drenthe (bestand 'Woeste gronden heide').

⁶¹ Houting, De Poel & Van der Vaart 1981.

markegrenzen in de gemeente is de kartering van de markegrenzen van de provincie Drenthe⁶² en de kadastrale kaart uit het begin van de 19^e eeuw.⁶³

Figuur 3.5 De oude markegrenzen hadden een sterke invloed op de ontginning van de heidevelden. Ten oosten van Hijken zijn deze oude ontginningsgrenzen nog steeds herkenbaar in de verkaveling (Bonneblad 1898-1903; Topografische kaart 2010).

- **grafheuvel** - "heuvel die is opgeworpen boven een graf of een aantal graven."⁶⁴

Grafheuvels zijn één van de oudste nog herkenbare cultuurhistorische landschapselementen in Nederland (zie figuur 3.6 en 3.16). De oudste zijn circa 5000 jaar geleden opgeworpen in het neolithicum en de jongste dateren uit de Romeinse tijd. Grafheuvels komen in allerlei soorten en maten voor; de hoogte kan variëren van vrij vlak tot enkele meters hoog. Sommige grafheuvels waren oorspronkelijk voorzien van één of meerdere greppels of palenkransen. Vaak is een grafheuvel meerdere malen gebruikt en in meerdere perioden. In de middeleeuwen zijn veel grafheuvels gebruikt als galgenberg, zoals de grafheuvel ten zuidoosten van Westerbork nabij de grens met Orvelte.⁶⁵ Op de kaart zijn de grafheuvels weergegeven die zijn opgenomen in de database van de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed (RCE)⁶⁶ en in het landschap (gebaseerd op het Actueel Hoogtebestand Nederland⁶⁷) zichtbaar zijn.

⁶² Markegrens (2004) uit Geoportaal Provincie Drenthe 2014.

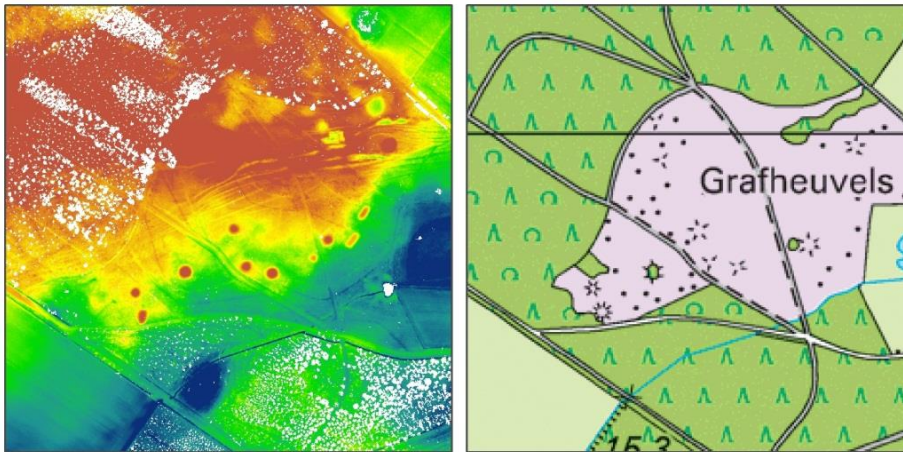
⁶³ Kadasterkaart 1811-1832.

⁶⁴ Baas, Mobach & Renes 2005, 54

⁶⁵ Baas, Mobach & Renes 2005.

⁶⁶ ARCHIS II 2014.

⁶⁷ AHN 2014 en bijdrage R. Matien (Historische Vereniging Smilde).

Figuur 3.6 In het Hijkerfeld bevindt zich langs een sporenbundel (het restant van een oude, onverharde weg) een groep grafheuvels. Zowel de grafheuvels als de sporenbundel zijn herkenbaar in het hoogteverloop (AHN 2014 en Topografische kaart 2010).

- **Celtic field** - *“verkaveling van kleine, blokvormige akkertjes uit de ijzertijd. De afzonderlijke akkertjes, die een omvang hadden van circa 35 bij 35 meter, waren omgeven door lage wallen.”*⁶⁸

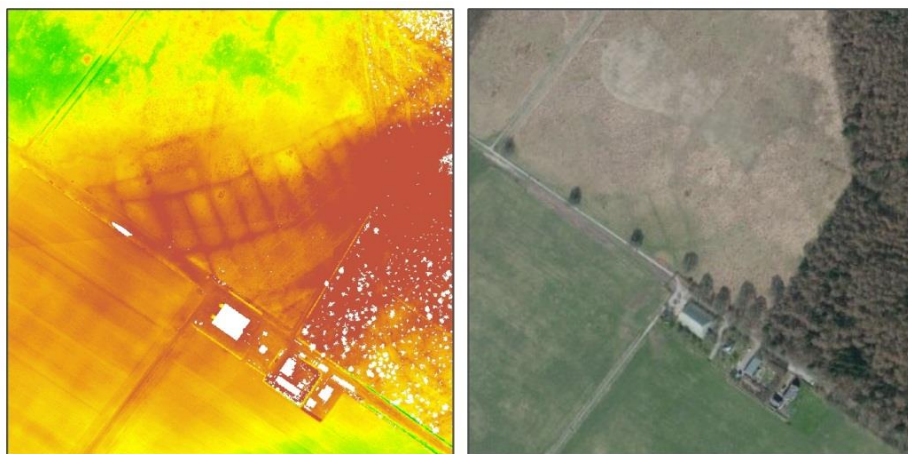
Celtic fields of raatakkers dateren in Nederland uit de late bronstijd tot en met de midden-Romeinse tijd, oftewel tussen circa 1100 v.Chr. en 200 n.Chr.. In eerste instantie waren de percelen vermoedelijk begrensd door vlechtwerken omheiningen of heggen. Vanaf circa 200 v.Chr. werden rond de akkertjes 8 tot 12 m brede en 30 tot 100 cm hoge wallen aangelegd. Uit onderzoek blijkt dat in de laatste fase voornamelijk de wallen en niet de veldjes zelf werden beakkerd. De afwisseling van de veldjes en wallen zijn alleen nog in heide- en bosgebieden in het veld herkenbaar aan het hoogteverschil (zie figuur 3.7). In akkergebieden zijn Celtic fields vaak alleen nog herkenbaar door verschillen in bodemvochtigheid, waarbij de wallen op luchtfoto's als lichte banen te zien zijn en de eigenlijke akkertjes als donkere vlekken. De benaming Celtic fields is te danken aan 19^e-eeuwse archeologen, die de akkersystemen in verband brachten met de Kelten. Hoewel dit onjuist is, wordt de term nog wel vaak gebruikt.⁶⁹

Op de kaart zijn alleen de bekende Celtic fields gekarteerd, die ook in het veld (weliswaar vaak met moeite) zichtbaar zijn door de aanwezige hoogteverschillen.⁷⁰

⁶⁸ Baas, Mobach & Renes 2005, 33

⁶⁹ Baas, Mobach & Renes 2005, 33-34.

⁷⁰ Hiervoor is gebruik gemaakt van het rapport Jager 2011 en het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN 2014).

Figuur 3.7 In het Hijkerveld bevindt zich een restant van een Celtic Field, dat in het veld herkenbaar is aan een rastervormig patroon van 15 à 20 cm hoge wallekes en aan het verschil in bodemvochtigheid en dus vegetatie (AHN 2014 en Bing Maps 2014).

- **zandverstuiving** - "onbegroeide vlakke waar zand stuift"⁷¹

In het verleden zijn op diverse plaatsen in de gemeente Midden-Drenthe als gevolg van te intensief gebruik van de heidevelden door middel van overbeweiding door schapen en het steken van plaggen zandverstuivingen ontstaan. Zandverstuivingen komen al vanaf de prehistorie voor, maar bereikten hun grootste oppervlakte in de nieuwe tijd, toen ze ook nederzettingen en cultuurland bedreigden. Zo bevonden zich in het begin van de 19^e eeuw meerdere (grote) zandverstuivingen in de gemeente Midden-Drenthe, zoals ten noorden en zuidoosten van Hooghalen (Grote Zand en Heuvinger Zand) en ten westen van Hijken (Noord- en Zuid-Hijker Zand; zie figuur 3.3 en 3.8).

Vanaf de 16^e eeuw heeft men getracht de zandverstuivingen te beteugelen. Vanaf het midden van de 18^e eeuw is men hiervoor het stuifzand gaan beplanten met grove den. Als gevolg van de bebossing en het buiten gebruik raken van de heidevelden is het areaal stuifzand in de afgelopen eeuw sterk afgenomen, waardoor stuifzand tegenwoordig een zeldzaam relict van het oude gebruik van het landschap is. In de gemeente komen onder andere bij het Ter Horsterzand, het Mantingerzand en het Balingerzand nog kleine restverstuivingen voor.⁷²

- **bos**

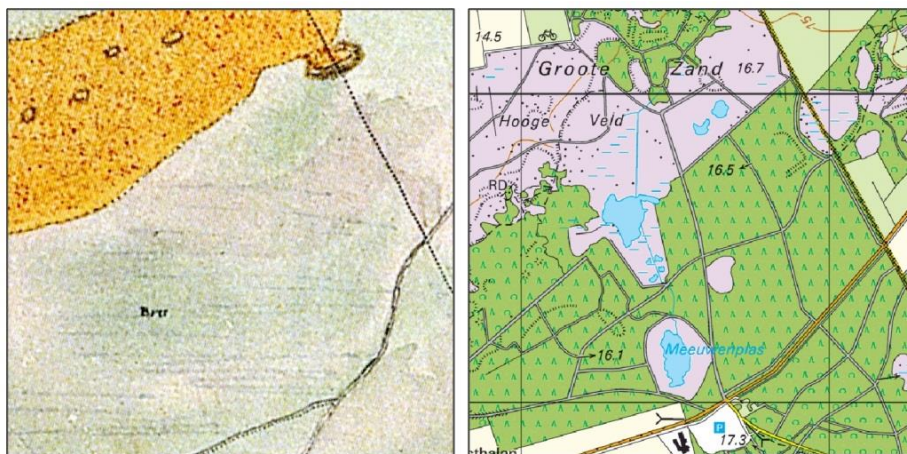
Het landschap van de gemeente Midden-Drenthe bestond lange tijd uit grote, aaneengesloten woeste gronden (heide) met daarin de esdorpen omringd door akkergebieden (essen) als eilanden. Plaatselijk waren bovendien gemeenschappelijke markebossen aanwezig, waarvan het hout gebruikt werd als bouw materiaal, als brandstof of om gereedschappen van te maken. Daarnaast werden de bossen, die overwegend bestonden uit eiken en hulst, ook wel gebruikt om het vee in te weiden.⁷³ De markebossen zijn in de loop der eeuwen door overexploitatie in zowel aantal als in omvang sterk afgenomen. Onder andere het Mantingerbosch is nog een restant van één van deze markebossen.⁷⁴

⁷¹ Baas, Mobach & Renes 2005, 165.

⁷² De zandverstuivingen in de gemeente Midden-Drenthe zijn op basis van het grondgebruik van de topografische kaart 1:10.000 gekarteerd.

⁷³ Eikels vormden goed voer voor de varkens.

⁷⁴ Houting, De Poel & Van der Vaart 1981.

Figuur 3.8 Voorbeeld van een voormalig, moerassig heidegebied (Hooge Veld) met zandverstuiving (Groote Zand), dat in de loop van de 20^e eeuw is bebost. Een deel van het gebied is nooit ontgonnen en als heidegebied in gebruik gebleven (Versfelt 2010 en Topografische kaart 2004).

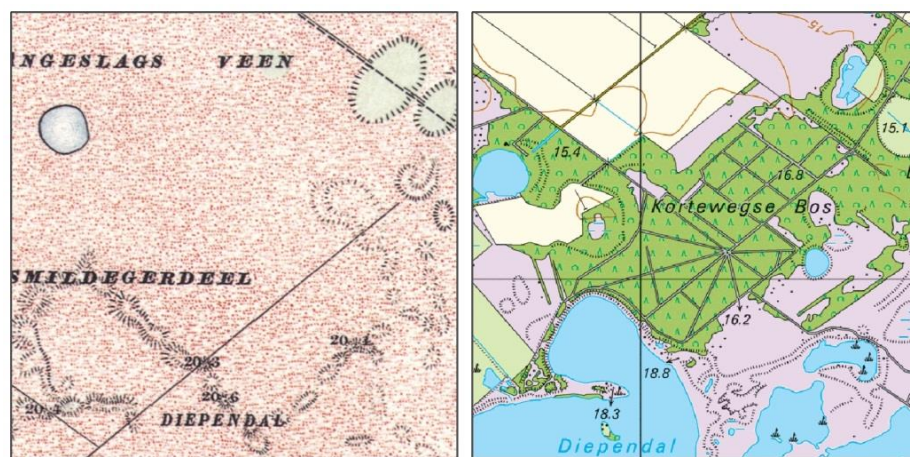
Vanaf het einde van de 19^e eeuw, maar met name vanaf de jaren dertig van de 20^e eeuw werden door particuliere grootgrondbezitters en Staatsbosbeheer voor de mijnbouw in Zuid-Limburg⁷⁵, om de zandverstuivingen vast te leggen en in het kader van de werkverschaffing grote, aaneengesloten naaldbossen aangeplant. Dit gebeurde voornamelijk op de gronden die niet geschikt waren voor de landbouw, zoals de hogere, zeer arme heidevelden en stuifzanden, bijvoorbeeld het Heuvingerzand en het Groote Zand ten oosten van Hooghalen (zie figuur 3.8). Deze ontginningen worden meestal gekenmerkt door rationele, blokvormige kavelblokken en rechte wegen.

Een bijzondere vorm van een jonge bosontginning vormt het Kortewegse bos, dat een zogenaamd sterrenbos is (*bos, dat doorsneden wordt door straalsgewijze van een middelpunt uitgaande lanen*⁷⁶). Sterrenbossen zijn oorspronkelijk een uiting van de Franse tuinarchitectuur in de 17^e en begin 18^e eeuw. De bossen zijn meestal aangelegd op landgoederen of buitenplaatsen. Vanuit het middelpunt van het bos kon het overstekend wild op de paden door de landeigenaar worden geschoten. Het sterrenbos op landgoed Kortewegse Bos is echter pas in de jaren dertig van 20^e eeuw aangelegd door de familie Korteweg, een vervenersfamilie uit Smilde (zie figuur 3.9).⁷⁷

⁷⁵ Het naaldbout werd gebruikt om de mijngangen te stutten.

⁷⁶ Baas, Mobach & Renes 2005, 131.

⁷⁷ Baas, Mobach & Renes 2005, 131; Gemeente Midden-Drenthe 2012.

Figuur 3.9 In de jaren dertig van de 20^e eeuw is in een tot dan toe onontgonnen heidegebied door de familie Korteweg op hun landgoed een sterrenbos aangelegd (Bonneblad ca. 1900 en Topografische kaart 2004).

Door de bebossingen bleven van de oorspronkelijke heidevelden slechts relatief kleine gebieden over.⁷⁸ Veel van deze heidegebieden zijn door het ontbreken van begrazing in de loop van de 20^e eeuw door natuurlijke ontwikkeling alsnog bebost geraakt. Deze bossen worden gekenmerkt door de aanwezigheid van overwegend loofbomen, een onregelmatige patroon van paden en restanten heide en/of stuifzanden.

Aan het einde van de 20^e eeuw is op een aantal plaatsen het cultuurland in het kader van natuurontwikkeling bebost. Een voorbeeld hiervan wordt gevormd door de natuurontwikkeling op het Mantingerveld.⁷⁹

De bossen in de gemeente Midden-Drenthe zijn gekarteerd op basis van de informatie uit het Cultuurhistorisch Kompas, aangevuld met behulp van recente luchtfoto's en de topografische kaart 1:10.000.⁸⁰ Aan de hand van oude topografische kaarten, het bostype (naaldbos of niet) en de percelering (rationele verkaveling of niet), zijn de jonge bosontginningen apart onderscheiden.

- beekdal

Het landschap van de gemeente Midden-Drenthe bestond lange tijd uit grote, aaneengesloten woeste gronden (heide) met daarin de esdorpen omringd door akkergebieden (essen) als eilanden. Dit landschap werd doorsneden door een netwerk van laaggelegen beekdalen. Binnen het esdorpenlandschap fungeerden de lager gelegen, vochtige beekdalen als hooiland en voor de beweiding van het vee. De beekdalen waren over het algemeen verkaveld in (smalle) stroken (verdeeld door sloten) met op veel plaatsen houtwallen en elzensingels. De beekdalen waren, gezien de kaarten uit de 19^e en begin 20^e eeuw, begrensd door houtwallen. Door zowel de interne groenstructuren als de begrenzing had het beekdalenlandschap een besloten, kleinschalig karakter.

Bij de ruilverkavelingen blijkt uit kaartonderzoek dat veel beken zijn rechtgetrokken en dat de beekdalen zijn heringericht met grote, rechte en goed ontwaterde kavels zonder perceelsbegroeiing. Het oude contrast tussen de

⁷⁸ Landschapsbeleidsplan 2012.

⁷⁹ Natuurmonumenten 2014. Deze zeer jonge bossen zijn niet op de kaart weergegeven.

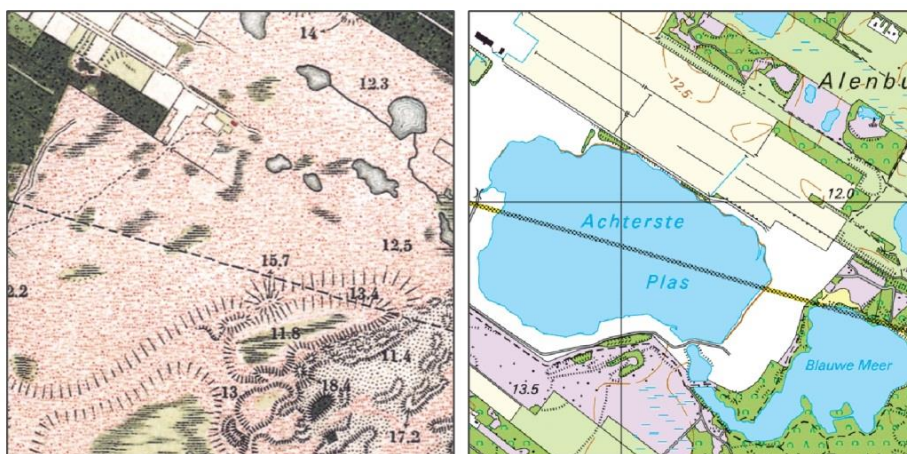
⁸⁰ Gemeente Midden-Drenthe 2009, Geoportaal provincie Drenthe (bestand 'Bossen jonge ontginningen'); Bing maps 2014; Topografische kaart 2014.

beekdalen en de bouwlanden en heidegebieden is hierdoor meestal niet meer zichtbaar. De tracés van veel wegen zijn echter wel te herleiden tot de oude begrenzingen van de beekdalen.

Vanaf de jaren zeventig werd steeds meer natuur ontwikkeld, waarbij men zich onder andere richtte op de beekdalen. In het kader van de natuurontwikkeling heeft men diverse beken weer laten meanderen en heeft men de grondwaterspiegel verhoogd, waardoor het oude karakter weer deels is hersteld.⁸¹ De beekdalen van de gemeente Midden-Drenthe zijn gekarteerd aan de hand van 19^e-eeuwse kaarten⁸² en die geven dus het oude verloop van de beken weer.

- zandwinning

Al eeuwenlang zijn in Nederland verschillende delfstoffen in dagbouw gewonnen, zoals grind, klei, zand, kalksteen (mergel), steenkool, bruinkool en veen. In de gemeente Midden-Drenthe was met name de veenwinning lange tijd van groot belang. De restanten hiervan zijn met name terug te vinden in de inrichting van het landschap en dan met name in de aanwezige kanalen en wijken (zie hieronder bij het kopje 'kanaal/wijk'). Nadat de veenwinning was gestaakt, bleven de kanalen voor het transport van andere zaken in gebruik. Zo is in 1905 bij Hoogersmilde langs de Drentse Hoofdvaart de kalkzandsteenfabriek Albino in gebruik genomen. De grondstof voor het kalkzandsteen werd in de omgeving gewonnen door de Achterste Zandduinen af te graven, waardoor hier na verloop van tijd achtereenvolgens de zandwinningsplassen het Blauwe Meer, de Achterste Plas en de Voorste Plas ontstonden (fig. 3.10).

Figuur 3.10 Bij de afgraving van de Achterste Zandduinen vanaf het begin van de 20^e eeuw zijn grote zandplassen ontstaan (Bonneblad 1898-1904; Topografische kaart 2010).

Het afgegraven zand werd via een smalspoor naar de fabriek getransporteerd. De benodigde kalk en brandstof (turf en later kolen) en de geproduceerde kalkzandstenen werden via de Drentse Hoofdvaart vervoerd. In de jaren zeventig is het smalspoor opgedoekt, doordat voor de afvoer van het zand werd overgestapt op transportbanden.⁸³ Een deel van het tracé van het smalspoor is nog wel herkenbaar gebleven als de Albinoweg. Ook op diverse andere plaatsen in de gemeente is zand afgegraven. De zandwinningsplassen krijgen na de zandwinning veelal een functie als recreatieplas.

⁸¹ Provincie Drenthe 2009;

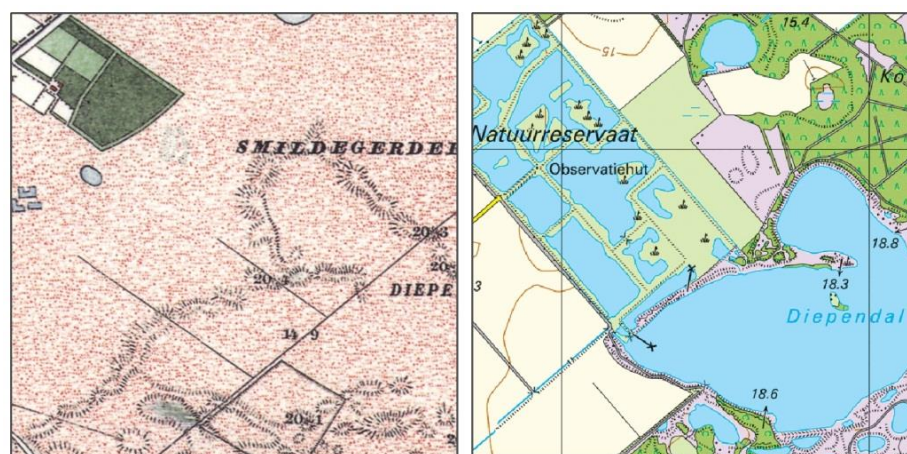
⁸² Franse kaarten 1811-1813; Bonneblad ca. 1900.

⁸³ Industriespoor 2014.

- **vloevelden** – “Graslanden waarover met opzet gedurende een bepaalde periode van het jaar water uit beek, kanaal, rivier of afvalwater van een fabriek werd geleid, met behulp van technische voorzieningen, zoals een toevoerkanaal, sluisjes, greppels en lage walletjes”.⁸⁴

In 1913 is langs het Oranjekanaal de aardappelmeelfabriek Oranje gebouwd. Bij de winning van het zetmeel werden grote hoeveelheden water gebruikt, die in eerste instantie ongezuiverd op het oppervlaktewater werden geloosd. De lozing van het afvalwater leidde tot vissterfte en stankoverlast. Om dit te voorkomen werd de natuurlijke laagte Diependaal ten noorden van de fabriek in gebruik genomen als bezinkbassin en vloeiemeer. In de jaren zestig werd vervolgens ten westen hiervan een systeem van 20 bezinkbassins aangelegd waar het water overheen stroomde om het te laten bezinken. Vanuit de vloevelden stroomde het (deels) gezuiverde water af naar het Oranjekanaal.

Het voedselrijke water trok grote hoeveelheden watervogels aan. Nadat de fabriek in 1980 werd gesloten, is het vloeveldensysteem in gebruik genomen als vogelreservaat (zie figuur 3.11). Het aantal vakken werd daarbij teruggebracht tot negen door de kleinere eenheden samen te voegen.⁸⁵

Figuur 3.11 Rond 1900 was het terrein van de latere aardappelmeelfabriek nog heide. In de loop van de 20^e eeuw is eerst de natuurlijke laagte Diependaal als bezinkbassin gebruikt, waarna in de jaren zestig nog 20 extra bezinkbassins zijn aangelegd. Het gebied is tegenwoordig in gebruik als natuurreservaat (Bonneblad 1898-1904; Topografische kaart 2010).

- **sterrenwacht**

De Radiosterrenwacht Westerbork oftewel Westerbork Synthese Radio Telescoop (WSRT) is in 1970 in gebruik genomen. De radiotelescoop bestaat uit veertien, in een oost-west georiënteerde rij geplaatste, parabolische antennes op een open plek in het bos bij Kamp Westerbork.⁸⁶ De sterrenwacht vormt een karakteristieke lijn in het landschap en draagt daarmee bij aan de tijdsdiepte van het bosgebied bij Hooghalen (zie figuur 3.23).

3.3.3 Waterstaat

Bij een hoger gelegen zandgebied als de gemeente Midden-Drenthe behoort waterstaat misschien niet tot één van de eerste zaken waaraan men denkt. Desondanks behoorde een groot deel van de gemeente oorspronkelijk tot grote

⁸⁴ Baas, Mobach & Renes 2005, 151.

⁸⁵ Baas, Mobach & Renes, 151; Schenkenberg van Mierop 1997.

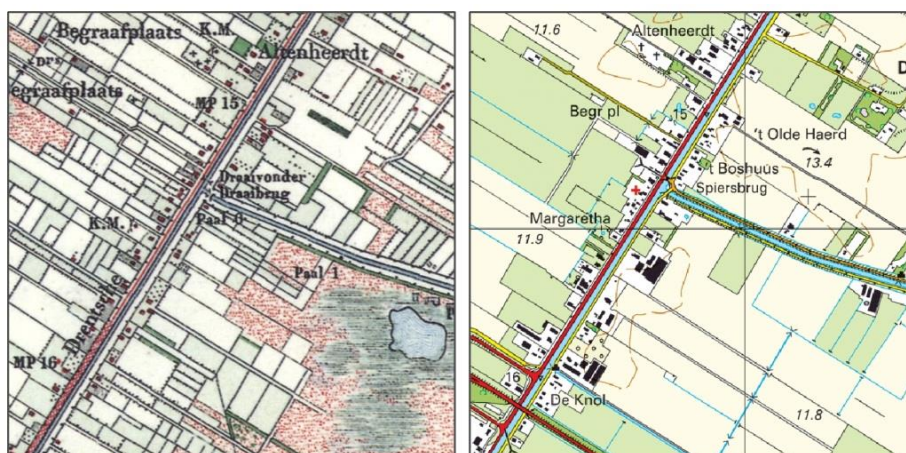
⁸⁶ ASTRON 2015.

veenmoerassen en werd het andere deel doorsneden door een netwerk van beken. Het natuurlijke landschap is door de veenwinning en de 20^e-eeuwse ruilverkavelingen sterk gewijzigd. De aanleg van wijken en kanalen voor onder andere de veenwinning alsmede de vennen die onder het veen vandaan kwamen, hebben er echter voor gezorgd, dat waterkundige elementen nog steeds een belangrijk onderdeel van de cultuurhistorische waarden van de gemeente vormen.

Het thema 'waterstaat' omvat de volgende cultuurhistorische elementen:

- **kanaal / wijk**- *"een gegraven waterweg van enige omvang, meestal bestemd voor scheepvaart"*.

De eerste kanalen in Nederland werden al in de Romeinse tijd gegraven. In de gemeente Midden-Drenthe werd in 1612 het eerste kanaal gegraven, de Smildervaart, voor de ontvening van de venen in het noordwesten van de gemeente. Tussen 1769 en 1780 werd de Drentse Hoofdvaart (figuur 3.12) aangelegd als verbetering van de Smildervaart. In 1791 werd de Beilervaart gegraven om de Drentse Hoofdvaart van water te voorzien en een verbinding tussen Beilen en Meppel te creëren. In 1816 is vanaf de Drentse Hoofdvaart in noordwestelijke richting de Norgervaart gegraven voor de vervening van het gebied. Tussen 1852 en 1858 is het Oranjekanaal aangelegd als ontsluiting van enkele veengebieden ten oosten van Midden-Drenthe (figuur 3.12).

Figuur 3.12 De 18^e-eeuwse Drentse Hoofdvaart (noordoost-zuidwest) en het 19^e-eeuwse Oranjekanaal (oost-west) vormen de ruggengraat van de ontginningen in dit gebied (Bonneblad 1989-1904; Topografische kaart 2010).

Tussen 1923 en 1926 is in het kader van de werkverschaffing het Linthorst-Homankanaal aangelegd om de ontginning van de gronden van Midden-Drenthe te bevorderen. In de jaren dertig van de 20^e eeuw is een 2,2 kilometer lange aftakking van het Linthorst-Homankanaal aangelegd, dat leidt naar de VAM (Vuil Afvoer Maatschappij) te Wijster. Dit kanaal was bedoeld om de compost die in de VAM-fabriek van stadsafval werd gemaakt, af te voeren naar de ontginningen.⁸⁷

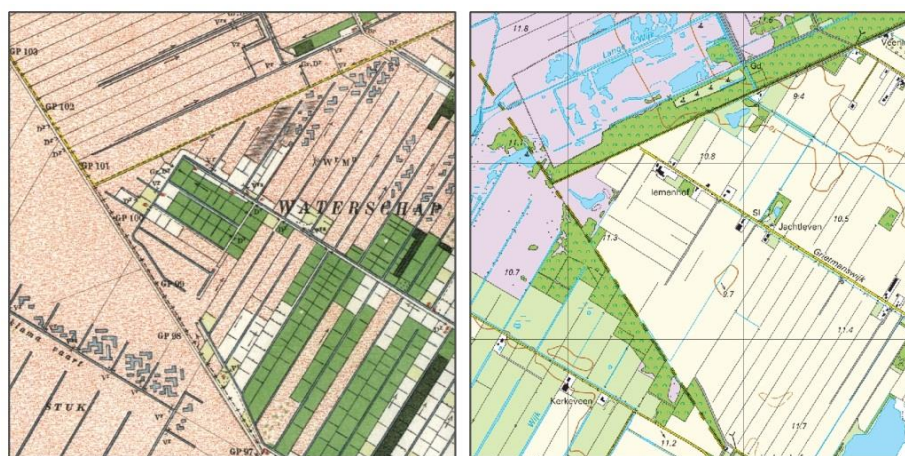
Onder de kanalen vallen ook de wijken. Een wijk is *"een gegraven kanaal in een turfwinningengebied, ter ontwatering van het veen en als transportweg voor de afvoer van de turf"*.⁸⁸ Vanaf de 13^e eeuw werden veengebieden in België en Nederland toegankelijk gemaakt door de aanleg van kanalen om turf te winnen voor de groeiende brandstofbehoefte van de steden. In de gemeente Midden-

⁸⁷ Encyclopedie Drenthe Online 2014.

⁸⁸ Baas, Mobach & Renes 2005, 140.

Drenthe werd het veen vanaf de 17^e eeuw ontgonnen. Voor de afwatering en de afvoer van de gewonnen turf werden vanaf de hoofdvaarten kanalen gegraven, die in Drenthe bekend staan als wijken en dwarswijken (zie figuur 3.13). In de loop van de tijd werd de aanleg van de veenkoloniën steeds systematischer, waarbij de afstand tussen de wijken een afweging was tussen het aantal wijken dat moest worden aangelegd en de afstand waarover de turf naar de wijken moest worden vervoerd. De wijken werden meestal tot in het onderliggende zand uitgegraven.⁸⁹ Na de vervening werd het afgegraven gebied ontgonnen voor de akkerbouw, waarbij het oude wijkenpatroon in eerste instantie ongewijzigd bleef bestaan. In de jaren vijftig en zestig zijn veel wijken versmald of gedempt.⁹⁰

Op de kaart zijn alle kanalen gekarteerd die nu nog herkenbaar zijn als waterloop, alsmede gedempte kanalen die nog als landschappelijke lijn (bijvoorbeeld een weg of een perceelsgrens) herkenbaar zijn. Ter hoogte van Beilen is het verloop van de Beilervaart in de 20e eeuw aangepast. Dit tracé is, vanwege de continuïteit van het kanaaltracé, aangeduid met de kaarteenhed 'rechtgetrokken kanaal'.

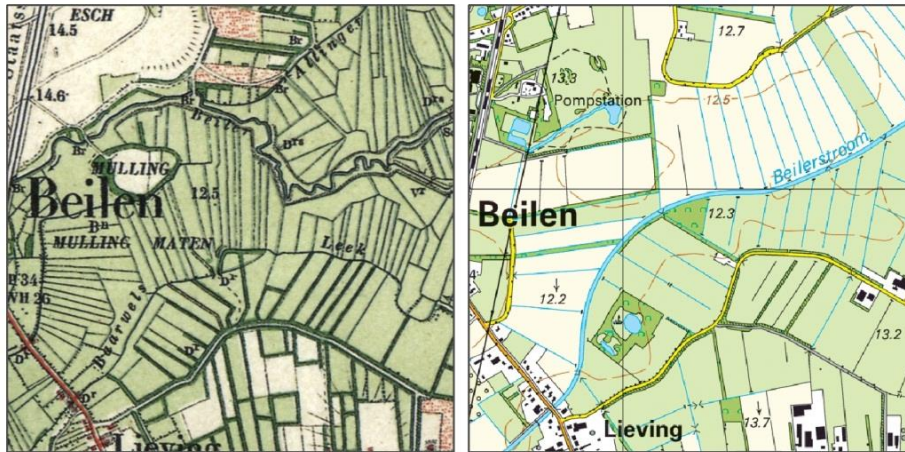
Figuur 3.13. In de loop van de 19e en 20e eeuw zijn de hoogvenen van de huidige gemeente Midden-Drenthe en de aangrenzende gemeenten ontgonnen, waarbij een regelmatig systeem van wijken is gegraven. Nadat het veen is afgegraven, zijn de gronden grotendeels omgezet in agrarische gronden (Bonneblad 1898-1904 en Topografische kaart 2010).

- **(al dan niet vergraven) waterloop:** "kleine tot middelgrote, al dan niet vergraven natuurlijke en gegraven watergangen, die de afwatering in een gebied verzorgen".

De gemeente Midden-Drenthe werd van oudsher doorsneden door diverse waterlopen, die overwegend hun oorsprong hadden in de veengebieden en de moerassige heidegebieden. De beekjes komen samen in de Beilerstroom, die uiteindelijk uitmondt in het gekanaliseerde Meppelerdiep. De meeste, vaak sterk meanderende beken zijn in het kader van de ruilverkaveling rechtgetrokken en soms zelfs compleet verlegd (zie figuur 3.14). Veel waterlopen waren echter al eerder 'genormaliseerd' of hebben een gegraven oorsprong.

⁸⁹ Baas, Mobach & Renes 2005; Gerding 1995.

⁹⁰ Landschapsgeschiedenis 2014.

Figuur 3.14 De waterhuishouding van de gemeente Midden-Drenthe is in de loop van de 20e eeuw sterk gewijzigd, waardoor het oude patroon van (al dan niet vergraven) beken en gegraven waterlopen niet meer herkenbaar is. Een voorbeeld hiervan vormt het gebied ten oosten van Beilen (Bonneblad 1898-1904 en Topografische kaart 2010).

Op de kaart zijn de tracés van de beken weergegeven op basis van de kadastrale kaart uit het begin van de 19e eeuw (ca. 1830). De beken en waterlopen die na die tijd nog zijn rechtgetrokken zijn aangeduid met de kaarteenheden 'rechtgetrokken waterloop' (figuren 3.14 en 3.15). De waterlopen die in de 20e eeuw compleet zijn verlegd, zijn niet op de kaart aangeduid. De waterlopen die zijn gedempt, maar die nog wel als lijnelement in het landschap herkenbaar zijn (bijvoorbeeld als perceelsgrens of weg), zijn gekarteerd als 'gedempte waterloop'.

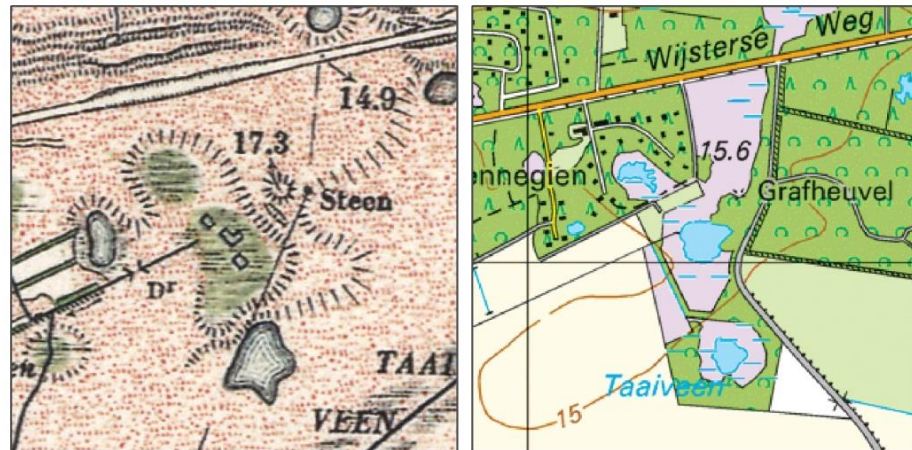

Figuur 3.15 De rechtgetrokken ('genormaliseerde') Westerborkerstream (gezien vanaf de Zwiggelterstraat; foto: E.A.M. de Boer).

- **ven:** "een laagte op de pleistocene zandgronden (vroeger vooral in heidevelden), rond of langgerekt, gevuld met voedselarm water".⁹¹

⁹¹ Baas, Mobach & Renes 2005, 146.

Er kunnen twee typen vennen worden onderscheiden. Vennen met een ondoorlaatbare laag in de vorm van een leem- of oerbank in de ondergrond of vennen die met water gevuld worden via een beekje of het grondwater. Vennen kunnen ontstaan door uitstuiving, door ontvening, als restant van een pingo (zie hieronder) of door een combinatie van processen. In de gemeente Midden-Drenthe zijn veel vennen pas na de turfwinning aan het oppervlakte komen te liggen en zichtbaar geworden als watervoerende laagte, zoals bijvoorbeeld de vennen in het Smilder Oosterveld of in het Westersche Veld ten oosten van Spier (zie figuur 3.16). Tegelijkertijd zijn met de vervening ook diverse vennen in het veengebied verdwenen, zoals het Bisschopsgat, Het Kleine Meer, Het Grote Meer, het Viskorvermeer, Het Jonker Gat en Het Hoedmeer aan weerszijde van de Drentse Hoofdvaart.

Figuur 3.16 De watervoerende vennen van het Taaiveen zijn grotendeels watervoerend geworden door de kleinschalige turfwinning in de 19^e eeuw (zie rechthoekige petgaten). Ten oosten van de vennen bevindt zich een grafheuvel, die zowel op oude als hedendaagse kaarten als herkenbare hoogte is weergegeven (Bonneblad 1898-1904 en Topografische kaart 2010).

Op de kaart zijn alle vennen en meertjes aangeduid, die op de kaarten uit de negentiende en de eerste helft van de 20^e eeuw voorkomen. Latere meertjes en vennen zijn vaak gegraven in het kader van de natuurontwikkeling en zijn derhalve niet op de kaart weergegeven.

- **pingoruïne/dobbe:** *“een al dan niet omwalde terreinverlaging die na een ijstijd is ontstaan door het smelten van een in de ondergrond aanwezige ijslens”*.⁹²

Tijdens de laatste ijstijd ontstonden plaatselijk ijslenzen in de ondergrond die de grond naar boven drukten, zodat daar een heuvel ontstond. Bij de groei van de lens barstte de er op liggende grond open, waardoor de zon bij de ijslens kon en deze enigszins deed smelten. De met water verzadigde grond gleed door het vrijkomende smeltwater naar beneden. Hierdoor ontstond een randwal. Toen aan het einde van het Weichselien (vanaf de Bølling-periode) ook de ijslenzen smolten, ontstonden er diepe watervoerende laagten in het landschap. Een dergelijke laagte wordt aangeduid als een pingoruïne of in Drenthe ook wel als dobbe.⁹³ De watervoerende laagte (de pingoruïne) vulde in warmere perioden geleidelijk op met organisch materiaal (gyttja en/of veen) als gevolg van plantengroei. Doordat

⁹² Baas, Mobach & Renes 2005, 108 (aangepast door A. Verbers, Landschapsbeheer Drenthe).

⁹³ Het woord dobbe wordt ook gebruikt als een door mensen gemaakte poel (vaak op een brink), die diende als drenkplaats voor het vee, wasplaats voor boerenwagens of paarden of als reservoir voor bluswater (Baas, Mobach & Renes 2005, 37).

het veen vaak is afgegraven voor de turfwinning, zijn de pingoruïnes meestal zichtbaar als vennetjes in het landschap.⁹⁴ De Stichting Landschapsbeheer heeft in samenwerking met de Provincie Drenthe een recent overzicht gemaakt van mogelijke pingoruïnes.⁹⁵ In de gemeente Midden-Drenthe liggen 14 zekere pingoruïnes (zoals het Hijkermeer ten zuidwesten van Hijken) en vijf zeer waarschijnlijke pingoruïnes. Vijf venige laagten zijn uitblazingskommen en twee venige laagten zijn iets anders (zie ook bijlage 5).

- **sluis** - *"inrichting waardoor twee wateren ter weerszijden daarvan met elkaar in verbinding kunnen worden gebracht of juist van elkaar kunnen worden gescheiden."*⁹⁶

De sluisen die op de kaart zijn gekarteerd, betreffen voornamelijk schutsluisen (zie figuur 3.17). Deze sluisen maakten het mogelijk om de kanalen bevaarbaar te houden en het hoogteverschil als gevolg van het verval van de kanalen te overbruggen.⁹⁷

Op de kaart zijn alle sluisen weergegeven die in het kader van het onderzoek naar watererfgoed in 2006 zijn geïnventariseerd.⁹⁸

Figuur 3.17 Sluis in het Oranjekanaal (foto: E.A.M. de Boer).

- **gemaal** - *"inrichting om het water in een polder of een kanaal op het gewenste peil wordt gehouden."*⁹⁹

Door de afgraving van de venen, waarmee de gelijkmatige aanvoer van water verdween, was het rond 1900 in verschillende kanalen in Drenthe nodig om een

⁹⁴ Baas, Mobach & Renes 2005. Soms gaan de pingoruïnes/vennetjes echter schuil onder akkers! (info: Landschapsbeheer Drenthe, A. Verbers).

⁹⁵ zie de website www.pingoruïnes.nl en bijlage 5.

⁹⁶ Baas, Mobach & Renes 2005, 126.

⁹⁷ Baas, Mobach & Renes 2005.

⁹⁸ Buro Vlijn 2006.

⁹⁹ Baas, Mobach & Renes 2005.

gemaal aan te leggen om de bevaarbaarheid te kunnen garanderen.¹⁰⁰ In de gemeente Midden-Drenthe bevinden zich twee gemalen; in het Linthorst-Homanskanaal bij de schutsluis 'De Holthe' (zie figuur 3.18) en langs de Norgervaart. Op de kaart zijn alle gemalen weergegeven die in het kader van het onderzoek naar watererfgoed in 2006 zijn geïnventariseerd.¹⁰¹

Figuur 3.18 Gemaal in het Linthorst-Homankanaal (foto: E.A.M. de Boer).

- **brug** - *“een vaste of beweegbare verbinding voor het verkeer tussen twee punten, die door water of ook door een droge aardverdieping gescheiden worden”*.¹⁰²

In eerste instantie werd voor het passeren van een waterbarrière gebruik gemaakt van een doorwaadbare plaats, een zogenaamde voorde. Vanaf de Romeinse tijd verschenen de eerste vaste bruggen. Er zijn veel verschillende typen bruggen, al naar gelang het materiaal (hout, steen of metaal), de techniek (boogbruggen, hangbruggen e.d.) of de mechaniek (bijvoorbeeld draai- of ophaalbruggen).¹⁰³ Vaak zijn bruggen voorzien van een remmingwerk (zie figuur 3.19), een constructie waarmee schepen worden afgeremd als ze een brug of een sluis naderen en waar ze kunnen wachten voor een gesloten brug of sluis. De draaibruggen zijn vaak ook nog voorzien van een loopbrug, die gebruikt werd om de brug al lopend open en dicht te duwen of trekken. Vaak raken dergelijke constructies bij een brug in onbruik als de waterweg wordt onttrokken aan het scheepvaartverkeer. Op de kaart zijn alle bruggen weergegeven die in het kader van het onderzoek naar watererfgoed in 2006 zijn geïnventariseerd.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Encyclopedie Drenthe Online 2014.

¹⁰¹ Buro Vlijn 2006.

¹⁰² Baas, Mobach & Renes 2005, 30.

¹⁰³ Baas, Mobach & Renes 2005.

¹⁰⁴ Buro Vlijn 2006.

Figuur 3.19 Draaibrug over het Linthorst-Homanskanaal met remmingswerk en (vervallen) loopbrug (foto: E.A.M. de Boer)

- **duiker** – “een kokervormige constructie in een weg, dam of waterloop, die bedoeld is om wateren met elkaar te verbinden”.

Figuur 3.20 Duiker in de Beilerweg (foto: E.A.M. de Boer).

De kartering van de duikers is gebaseerd op het onderzoek naar watererfgoed uit 2006. Volgens dit onderzoek bevinden zich twee cultuurhistorisch waardevolle duikers in de gemeente; één bij de kruising van de Vorrelveensche Lake met de kade langs de Beilervaart en één bij de kruising van de Leekwating met de Beilerweg (fig. 3.20).¹⁰⁵

¹⁰⁵ Buro Vlijn 2006.

- **loskade** - “kade, die gebruikt wordt om schepen te laden of te lossen.”

De loskades zijn langs de kanalen aangelegd op plaatsen die gemakkelijk bereikbaar waren voor bijvoorbeeld de boeren of de verveners en liggen derhalve vaak in de buurt van een weg of dorp.¹⁰⁶

De kartering van de loskades is gebaseerd op het onderzoek naar watererfgoed (2006). In de gemeente Midden-Drenthe bevinden zich vier loskades, waaronder langs het Oranjekanaal (zie figuur 3.21).¹⁰⁷ De loskade ter hoogte van de Oranjehoeve aan het Oranjekanaal werd onder meer in de Tweede Wereldoorlog gebruikt en wordt genoemd in het rapport over Kamp Westerbork.¹⁰⁸

Figuur 3.21 Loskade (aan de linkerzijde) langs het Oranjekanaal met op de voorgrond een zwaaiikom (foto: E.A.M. de Boer).

- **zwaaiikom**

In een aantal kanalen in de gemeente Midden-Drenthe zijn verbredingen, zogenaamde zwaaikommen, aangelegd, zodat de schepen konden keren. De zwaaikommen liggen meestal in de buurt van (vroegere) loskades (zie figuur 3.21). Tegenwoordig hebben de zwaaikommen vaak ook een belangrijke functie voor de natuur, waarbij ze door de begroeiing met riet en waterplanten beschutting bieden voor diverse diersoorten.¹⁰⁹ Volgens het onderzoek naar watererfgoed uit 2006 bevinden zich drie zwaaikommen in de gemeente, bijvoorbeeld bij Zuidveld (figuur 3.22).¹¹⁰

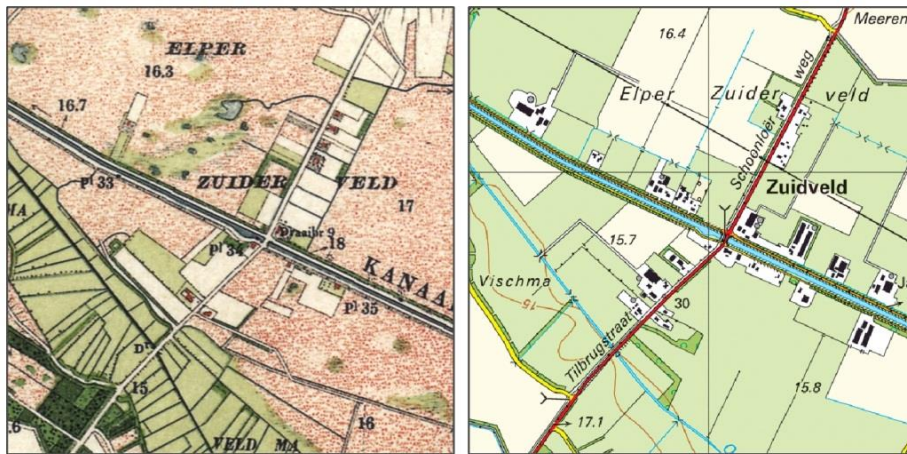
¹⁰⁶ Baas, Mobach & Renes 2005, 168.

¹⁰⁷ Buro Vlijn 2006.

¹⁰⁸ Schute & Van der Laan 2015.

¹⁰⁹ Baas, Mobach & Renes 2005, 168.

¹¹⁰ Buro Vlijn 2006.

Figuur 3.22 Ten westen van de brug in de Schoonloërweg bevindt zich een zwaaiком in het Oranjekanaal (Bonneblad 1898-1904; Topografische kaart 2010).

3.3.4 Conflict-erfgoed

Veel gebieden in Nederland vormden eeuwenlang regelmatig het toneel van conflicten, waarbij sporen van militair ingrijpen in het landschap zijn achtergelaten, zoals forten, schansen, kazematten en dergelijke. Vanwege de relatief geïsoleerde ligging kent de gemeente Midden-Drenthe naar verhouding weinig militair erfgoed, waarbij bovendien de militaire werken die aanwezig zijn geweest (bijvoorbeeld de verdedigingslinie langs de Drentse Hoofdvaart in de Tweede Wereldoorlog) inmiddels zijn verdwenen. De afgelegen ligging en beslotenheid van het landschap heeft echter voor een specifieke vorm van conflict-erfgoed gezorgd, waarvan nog resten aanwezig zijn.

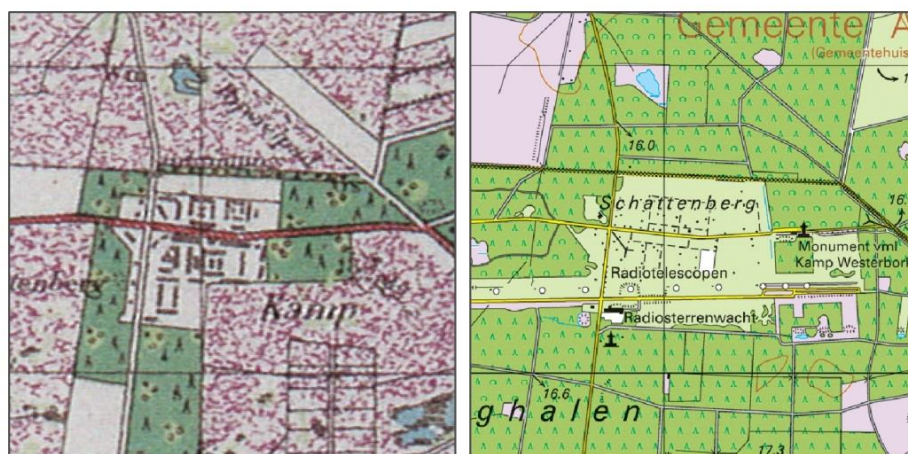
Het thema 'conflict-erfgoed' omvat de volgende cultuurhistorische elementen:

- Kamp Westerbork

Nadat Adolf Hitler in 1933 in Duitsland aan de macht kwam, kwamen steeds meer Joodse vluchtelingen naar ons land toe. Er was in eerste instantie voor deze mensen geen opvang geregeld door de Nederlandse overheid. Pas in 1939 zag de Nederlandse regering in dat het zo niet langer kon en wilden zij een centraal vluchtelingenkamp bouwen. Uiteindelijk werd voor de afgelegen locatie in de heidevelden in de huidige gemeente Midden-Drenthe gekozen. Het doel was om een nieuw dorp te realiseren met mogelijkheden voor landbouw. In augustus 1939 werd begonnen met de bouw van de barakken van het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork en in oktober van dat jaar kwamen de eerste vluchtelingen aan.

Nadat de nazi's in 1942 tot de systematische uitroeiing van de Joden hadden besloten, werd het kamp aangewezen als *Polizeiliches Judendurchgangslager* van waaruit de gevangenen naar Auschwitz werden gedeporteerd. Na de bevrijding fungeerde het kamp tot 1 december 1948 als interneringskamp voor NSB'ers, SS'ers en andere, van collaboratie met de nazi's verdachte, personen. Vervolgens was het kamp tot de sloop in 1971 achtereenvolgens nog een militair kampement, een repatriëringkamp voor Indische Nederlanders en een woonoord voor Molukkers (woonoord Schattenberg). In 1967 is het terrein in gebruik genomen voor de Radiosterrenwacht (zie kopje Sterrenwacht). In 1983 werd het Herinneringskamp Westerbork geopend. Slechts een deel van de oorspronkelijke bebouwing is bewaard gebleven. De aardappelopslagplaats, de SS-schuilbunker, de rioolwaterzuivering en kampcommandantwoning zijn aangewezen als rijksmonument en maken samen deel uit van het rijksmonumentale complex Kamp

Westerbork. Het resterende deel van het terrein is (symbolisch) heringericht om de geschiedenis meer herkenbaar te maken (fig. 3.23).¹¹¹ Op de kaart is de oorspronkelijke omvang van het kamp weergegeven, hoewel de begrenzing niet altijd meer als zodanig herkenbaar is. Archeologische waarden van dit kamp zijn ook nog aanwezig in de aangrenzende gemeente Aa en Hunze, zoals de voormalige vuilstortplaats van het Kamp.¹¹²

Figuur 3.23 Links Kamp Westerbork in de Tweede Wereldoorlog en rechts het Herinneringscentrum Kamp Westerbork met de radiosterrenwacht (De Pater & Schoenmaker 2005; Topografische kaart 2010).

- **bunker** – *“algemene, uit het Duits ontleende benaming voor een gevechtsoptelling of onderkomen van doorgaans gewapend beton”*.¹¹³

In de Tweede Wereldoorlog zijn op een groot aantal locaties door de Duitse bezetter bunkers aangelegd om een geallieerde invasie tegen te houden.¹¹⁴ De Drentse Hoofdvaart maakte deel uit van de zogenaamde *Frieslandriegel* of de *Assener Stellingen*, die in 1944/1945 is aangelegd. Aan weerszijden van de vaart bevonden zich tankgrachten, loopgraven, mitrailleurstellingen en bunkers. Na de oorlog is de stelling ontmanteld en zijn de loopgraven dichtgeschoven, waardoor in de gemeente Midden-Drenthe aan het maaiveld geen restanten meer zichtbaar zijn.¹¹⁵ Tankgrachten zijn nog herkenbaar/zichtbaar aanwezig in het Kyllotsbos bij Smilde¹¹⁶ en nabij het Hijkerzand.¹¹⁷

Slechts op twee locaties zijn in de gemeente Midden-Drenthe nog bunkers uit de Tweede Wereldoorlog aanwezig. In het Terhorsterzand, tussen Beilen en Spier, is in 1942 een schietbaan aangelegd met twee schuilkelders waar de schietschijven uithingen. De schietbaan zelf is allang weer opgenomen in het natuurgebied en niet meer als zodanig herkenbaar. De twee bunkers zijn nog wel aan het oppervlak zichtbaar (fig. 3.24).¹¹⁸ Op het terrein van Kamp Westerbork bevindt zich een schuilkelder, die door de SS is gebouwd. De bunker is sinds 1995 aangewezen als rijksmonument.¹¹⁹

¹¹¹ Kamp Westerbork 2015.

¹¹² Schute 2013.

¹¹³ Baas, Mobach & Renes 2005, 32.

¹¹⁴ Voor de Tweede Wereldoorlog werden bunkers in Nederland kazematten genoemd.

¹¹⁵ Drenthe in de oorlog 2015.

¹¹⁶ <https://historischeroutedesmilides.nl/route-01/bord-11/>

¹¹⁷ <https://www.tracesofwar.nl/sights/68020/Duitse-Tankgracht-Zuid-Hijkerzand.htm>

¹¹⁸ Bunkerinfo 2015.

¹¹⁹ Monumentenregister 2015, monumentnr. 478335.

Figuur 3.24 De resten van een Duitse schietbaan uit de Tweede Wereldoorlog (Bing Maps 2014; foto: Bunkerinfo 2015).

- munitiemagazijnencomplex

In 1960 is ten westen van Nieuw-Balinge een munitiemagazijnencomplex aangelegd voor de opslag van wapens en munitie ten tijde van de Koude Oorlog (fig. 3.25). Het complex bestaat uit 19 bunkers, een onderhoudsgebouw en een wachtgebouw, die verscholen liggen tussen het groen. Enkele bunkers zijn zelfs bedekt met een dikke laag grond begroeid met bomen en struiken. Het complex is sinds 2009 niet meer in gebruik door het Ministerie van Defensie. Het complex (zowel de terreinaanleg als de bunkers en overige gebouwen) vormt als herinnering aan de Koude Oorlog waardevol militair erfgoed en is in 2014 aangewezen als rijksmonument (zowel het terrein als de bebouwing).¹²⁰

Figuur 3.25 Het munitiemagazijnencomplex is in de jaren zestig ten westen van Nieuw-Balinge aangelegd en beplant met bos. Voor die tijd was het gebied nog een open heidegebied (Topografische kaart 1938-48; Bing Maps 2015).

- onderduikershol

Ten zuidwesten van Oranje is een door onderduikers gegraven onderduikershol bekend, waarheen onderduikers konden vluchten en verblijven bij razzia's door de Duitsers. In bijlage 6 is de informatie hiervan opgenomen die verkregen is van de heer R. Matien van de Historische Vereniging Smilde.

¹²⁰ Monumentenregister 2014, complexnummer 532160, monumentnrs. 532161 t/m 532167.

3.3.5 Nederzettingsontwikkeling

Het onderzoeksgebied was lange tijd relatief schaars bebouwd met enkele esdorpen omringd door essen in een verder onontgonnen gebied. Voorbeelden van deze esdorpen zijn Spier, Zwiggelte, Orvelte, Westerbork, Elp en Laaghalen. Vanuit de esdorpen zijn veel kleine nieuwe nederzettingen gesticht, zoals vanuit Westerbork de nederzettingen Eursinge, Garminge, Mantinge, Balinge en Bruntinge. Met de ontginning vanaf de 17^e eeuw van de grote veenmoerassen in de gemeente zijn langs de turfvaarten langgerekte nederzettingen ontstaan. Hoogersmilde is de eerste nederzetting, waarna zich tussen Assen en Hoogersmilde een langgerekt lint van nederzettingen heeft ontwikkeld, waaronder Hijkersmilde, Smilde (fig. 3.26) en Kloosterveen. Bij de kruispunten met andere (water-)wegen ontstonden verdichtingen met dorpsvoorzieningen.¹²¹ In de 19^e eeuw heeft men ook de venen in het zuidoostelijke deel van de gemeente afgegraven en ontgonnen, waarbij langs de Middenraai een zeer waardevol nederzetting lint ontstond met achtereenvolgens Nieuweroord en later Nieuw-Balinge.

Figuur 3.26 Lintbebouwing van Smilde langs de Drentse Hoofdvaart (foto: E.A.M. de Boer).

Na 1900 zijn de woeste gronden, vaak in het kader van de werkverschaffing, op rationele wijze ontgonnen. Zo is bij de ontginning van het Witteveen in 1926 in zijn geheel het nieuwe gelijknamige dorp gepland.¹²²

In de jaren zestig en zeventig van de 20^e eeuw hebben ruilverkavelingsprojecten plaatsgevonden. Hierbij zijn, naast de rationalisering van het landschap (kavels en wegen), ook nieuwe boerderijen gebouwd. Met de rationalisering is de samenhang tussen veel van de oude dorpen en het omringende landschap verdwenen. Dit geldt ook voor verdichting en uitbreiding in de vorm van grote

¹²¹ Provincie Drenthe 2009, 41.

¹²² Provincie Drenthe 2009, 127. De provincie heeft het gebied rond Witteveen aangegeven als terrein van provinciaal belang. Witteveen en omgeving zijn daarom aangegeven als cultuurhistorisch attentiegebied.

nieuwbouwwijken, een proces dat met name in de 20^e eeuw heeft plaatsgevonden. Om deze ontwikkeling in beeld te brengen en inzicht te krijgen in de wederopbouwgebieden, zijn de volgende gebieden aangeduid:

- **historische kern vóór 1830**

Dit zijn de gebieden waar de bebouwing op de kadastrale kaart van omstreeks 1830 dusdanig dicht bij elkaar stond, dat gesproken kan worden van een bebouwingsconcentratie (gehucht) of kern. Waar geen sprake is van een duidelijke bebouwingsconcentratie zijn de afzonderlijke erven gekarteerd (zie (boeren)erf vóór 1830).

- **(boeren)erf vóór 1830:** *“een boerenerf is een meestal omheinde ruimte waarbinnen agrarische bedrijfsgebouwen, de boerderij en onbebouwde ruimten samen een eenheid vormen”.*

Op de kaart zijn alle erven aangegeven, die op de kadastrale kaart van omstreeks 1830 aanwezig waren én momenteel nog als bebouwd gebied herkenbaar zijn. De kartering van de erven geeft inzicht in de structuur en ontwikkeling van de bebouwde omgeving. Hiermee vormt de kartering één van de uitgangspunten om de cultuurhistorische karakteristiek en waarde van het landelijk gebied te bepalen.

- **bebouwde kom omstreeks 1945**
- **(boeren)erf omstreeks 1945**
- **huidige bebouwde kom**

3.3.6 Waardevolle bebouwing

- **karakteristiek pand:** *“pand dat vanwege de ouderdom, architectonische schoonheid, de representativiteit voor een bepaalde bouw- of ontginningsperiode en/of de relatie met de lokale geschiedenis (scholen, industrieel erfgoed), bijbehorende panden of landschapseenheden (ensemblewaarde) als karakteristiek mag worden beschouwd voor de gemeente Midden-Drenthe”.*

Midden-Drenthe kent een grote hoeveelheid gebouwd erfgoed, die vanwege de ouderdom, architectonische schoonheid, de representativiteit voor een bepaalde bouw- of ontginningsperiode en/of de relatie met de lokale geschiedenis, bijbehorende panden of landschapseenheden (ensemblewaarde) als 'karakteristiek' mag worden beschouwd voor de gemeente Midden-Drenthe. Panden met een waardevaste status en van nationaal of provinciaal belang zijn al als monument opgenomen in het rijksmonumentenregister of de provinciale monumentenverordening. Van de overige karakteristieke panden die van lokaal belang geacht worden voor de gemeente Midden-Drenthe, is het exterieur opgenomen, waarna ze op basis van het totale aantal punten zijn ingedeeld in vijf categorieën (zie paragraaf 2.2, tabel 2.2 en tabel 3.1 in hoofdstuk 3). Het gaat hier meestal om panden die karakteristiek tot zelfs beeldbepalend zijn in hun directe omgeving. De kans is zeer groot dat het verlies of de aantasting van die panden betreurd zou worden door de lokale gemeenschap. Figuur 3.27 op de volgende pagina toont een aantal voorbeelden van panden die voor de gemeente Midden-Drenthe als 'zeer waardevol' (eindcijfer meer dan 45 punten) moeten worden beschouwd en dat zijn zeker niet altijd de klassieke, rietgedekte 'Orvelte-boerderijen'.

Orvelte – Dorpsstraat 6 (48 pnt.)

Nieuweroord – Middenraai 23-25 (46 pnt.)

Westerbork – Wilhelminastr. 27 (48 pnt.)

Westerbork – Zandhoeklaan 20 (47 pnt.)

Drijber – Berkenweg 10-12 (50 pnt.)

Smilde – Hoofdweg 66 (49 pnt.)

Smilde – Elzenlaan 11 (rijksmon.: 51 pnt.)

Hoogersmilde – P.R. Roelfsema-Rozenweg 21-22 (prov. mon.: 46 pnt.)

Hooghalen – Hoofdstraat 25 (47 pnt.)

Beilen – Paltz 21 (48 pnt.)

Figuur 3.27 Panden die beoordeeld zijn als 'zeer waardevol' (>45 punten).

Als contrast toont figuur 3.28 een aantal voorbeelden van panden die voor de gemeente Midden-Drenthe als 'niet (meer) waardevol' moeten worden beschouwd (eindcijfer minder dan 35 punten). In het laatste geval gaat het bijvoorbeeld om panden die zo sterk gewijzigd zijn ten opzichte van wat voor de oorspronkelijke

Beilen – Brinkstraat 19-20-21

Beilen – Brinkstraat 23-23A

Beilen – Brinkstraat 55

Beilen – Esweg 94
(nieuwbouw na sloop)

Bovensmilde – Hoofdweg 25
(nieuwbouw na sloop)

Smilde – Tramweg 69-70

Bovensmilde – Kanaalweg 177
(nieuwbouw na sloop)

Figuur 3.28 Panden die beoordeeld zijn als 'niet waardevol' (<35 punten).

bouwmassa of bouwperiode als representatief kan worden beschouwd, dat daardoor het karakter van het pand sterk is aangetast. Het kan ook gaan om voormalige, eerder als karakteristiek aangegeven panden, die inmiddels gesloopt zijn en al vervangen zijn door al dan niet historiserende nieuwbouw, zoals de adressen Beilen-Esweg en Bovensmilde-Kanaalweg (zie figuur 3.28). Hoewel dergelijke panden een vergelijkbare verschijningsvorm en een bouwvolume kunnen hebben als het pand dat er stond, is meestal door materiaalgebruik en een andere vormtotaal sterk ingeboet op de oorspronkelijke cultuurhistorische waarden.

Wijster – Vamweg 6

Hijken – Beilerstraat 3

Wederopbouwboerderij 'Seubring'
(origineel provinciaal monument)

Karakteristieke boerderij uit 1939 (gesloopt)

'Seubring' zijgevel na verbouwing

Nieuwbouw

'Seubring' voorgevel na verbouwing

Figuur 3.29 Oude en nieuwe situatie van (voormalige) karakteristieke panden.

Panden die zijn gesloopt, die zijn herbouwd of waarvan het oorspronkelijke karakter sterk is aangetast, komen veel voor in Beilen, bijvoorbeeld in het winkelgebied. Dat wekt geen verwondering, want het is de dichtst bevolkte kern van Midden-Drenthe, met de meeste ruimtelijke ontwikkelingen. Het winkelpand met de toepasselijke naam 'Wanna-B' aan de Brinkstraat is een goed voorbeeld van een pand dat karakteristiek had kunnen zijn, maar dat inmiddels niet meer is (zie figuur 3.28). Ook in het buitengebied doorstaat het gebouwd erfgoed herontwikkeling niet altijd ongeschonden. Karakteristieke boerderijen zijn inmiddels verdwenen (Vamweg 6 in Wijster; fig. 3.29 links) of provinciale monumenten zijn sterk verbouwd (het pand Beilerstraat 3 te Hijken; fig. 3.29 rechts). Dat het ook anders kan, bewijst het zorgvuldig gerenoveerde pand Middenraai 23-25 te Nieuweroord (fig. 3.27), dat ook na renovatie nog zeer waardevol is.

Tabel 3.1 geeft een overzicht van het aantal gewaardeerde panden per waarderingscategorie en per kern, op basis van de inventarisatielijsten (zie ook de bijlagen 3 en met name bijlage 4). Tabel 3.2 geeft de nadere uitsplitsing voor panden uit de wederopbouwperiode (1945-1965). Van de 72 rijksmonumenten in de gemeente zijn twee rijksmonumenten geen pand: het betreft archeologisch rijksmonument 526880 in Orvelte en rijksmonument 532661 in Nieuw-Balinge (de terreinaanleg van een munitiemagazijnencomplex). Die twee rijksmonumenten zijn aangegeven met de 'T' van Terrein in tabel 3.1. Provinciaal monument PM-0169 in Witteveen is evenmin een pand, maar een draaibrug (watererfgoed). De brug is dus niet als pand gewaardeerd, maar valt wel in de categorie waardevol erfgoed op basis van de redengevende omschrijving in het provinciaal monumentenregister en staat om die reden wel in tabel 3.1. Opmerkelijk is dat zeven rijksmonumenten (en drie provinciale monumenten) nu niet in de categorie zeer waardevolle panden (45-55 punten) vallen, maar in de categorie waardevol (40-44 punten). De reden voor de rijksmonumenten is dat die panden lager scoren op het criterium 'gaafheid qua detaillering en stijl'. Het exterieur van die panden is blijkbaar dusdanig gewijzigd, dat die panden zelfs lager scoren dan andere karakteristieke panden in de gemeente die geen rijksmonument of provinciaal monument zijn. Dat geeft te denken over het beheer van - en toezicht op - de monumentale panden die nu in de categorie waardevol vallen.

Tabel 3.1 Overzicht van het aantal panden per kern in de gemeente Midden-Drenthe en per waarderingscategorie. Het aantal rijksmonumenten (rm) of provinciale monumenten (pm) staat tussen haakjes. Register = waardering via monumentenregister. Gw-s-da = waardering niet mogelijk – sloop – dubbel adres. P = pand, T = terrein.

Kern	Waarderingscategorie							Totaal
	0-34 pnt.	35-39 pnt.	40-44 pnt.	45-49 pnt.	50-55 pnt.	register	gw-s-da	
Balinge	-	-	3	-	-	-	-	3
Beilen - Brunsting	35	51	92 (1 rm)	20 (2 rm)	3 (2 rm)	-	4 gw 2 s 2 da	209 (5 rm)
Bovensmilde	6	1	10	2 (1 rm) (1 pm)	1 (1 rm)	-	-	20 (2 rm) (1 pm)
Bruntinge	-	-	1	2 (2 rm)	-	-	-	3 (2 rm)
Drijber	-	2	5	5	1	-	-	13
Elp	-	-	12	1 (1 rm)	1 (1 rm)	1 rm	-	15 (3 rm)
Eursinge	1	3	10 (3 rm)	1	-	-	-	15 (3 rm)

Garminge	-	-	9	2	-	-	-	11
Hijken	-	3	13	3	1	1 pm	1 gw	22 (1 pm)
Hoogersmilde	2	1	7 (1 pm)	7 (3 pm)	2 (1 rm)	1 pm	2 gw	22 (1 rm) (5 pm)
Hooghalen	5	10	20	17 (2 rm) (3 pm)	1 (3 rm!)	-	1 gw	54 (5 rm) (3 pm)
Mantinge	-	-	3	-	-	-	-	3
Nieuw-Balinge	1	1	1	-	-	6 rm (P) 1 rm (T)	-	9 P (7 rm)
Nieuweroord	-	-	4	8	-	-	-	12
Oranje	-	1	-	-	-	-	-	1
Orvelte	3	2	6 (1 rm)	23 (15 rm)	2 (2 rm)	3 rm (P) 1 rm (T)	-	39 P (22 rm)
Smilde	3	8	22 (2 pm)	8 (3 rm) (1 pm)	5 (4 rm) (1 pm)	1 pm	-	47 (7 rm) (5 pm)
Spier	-	1	4	1	-	-	-	6
Westerbork	-	6	21 (1 rm)	15 (3 rm) (1 pm)	1 (2 rm!)	-	2 s	45 (6 rm) (1 pm)
Wijster	7	3	13	3	-	-	-	26
Witteveen	2	-	17	4	-	1 pm (brug)	-	24 (1 pm)
Zuidveld	-	-	1	-	-	-	-	1
Zwiggelte	2	2	10 (1 rm)	7 (4 rm)	-	4 rm	-	25 (9 rm)
1945-1965 (zie tabel 3.2)	1	14	17	7	-	-	1 s	40
Totaal	68	109	301 (7 rm) (3 pm)	136 (33 rm) (9 pm)	18 (16 rm) (1 pm)	18 P; 2 T (16 rm) (4 pm)	15	665 P (72 rm; 2T) (17 pm)

Tabel 3.2 Overzicht van het aantal panden uit de wederopbouwperiode (1945-1965) per waarderingscategorie en per kern in de gemeente Midden-Drenthe.

Kern	Waarderingscategorie						totaal
	0-34 pnt.	35-39 pnt.	40-44 pnt.	45-49 pnt.	50-55 pnt.	gesloopt	
Beilen	-	5	4	5	-	1	15
Bovensmilde	-	1	4	2	-	-	7
Hijken	-	3	1	-	-	-	4
Hoogersmilde	-	-	1	-	-	-	1
Hooghalen	-	1	1	-	-	-	2
Smilde	-	1	-	-	-	-	1
Westerbork	1	2	5	-	-	-	8
Witteveen	-	1	1	-	-	-	2
Totaal	1	14	17	7	-	1	40

Tabel 3.3 Overzicht van de gemiddelde eindscores per kern op basis van het aantal gewaardeerde panden (inclusief de panden uit de periode 1945-1965).

Kern	Totaal aantal panden (A)	Gem. eindscore o.b.v. (A) (top-vijf)	Aantal panden sterk verbouwd of nieuwbouw = <35 pnt. (B)	Aantal panden, zonder verbouwde panden (A) - (B) = (C)	Gem. eindscore o.b.v. (C) (top-vijf)
Balinge	3	41,67	0	3	41,67
Beilen-Brunsting	215	39,21	35	180	40,74
Bovensmilde	27	40,26	6	21	42,52
Bruntinge	3	(4) 43,67	0	3	(5) 43,67
Drijber	13	43,54	0	13	43,54
Elp	14	42,50	0	14	42,50
Eursinge	15	40,73	1	14	41,50
Garminge	11	(3) 44,00	0	11	(4) 44,00
Hijken	24	41,92	0	24	41,92
Hoogersmilde	20	(5) 43,65	2	18	(3) 44,89
Hooghalen	55	41,00	5	50	42,64
Mantinge	3	41,33	0	3	41,33
Nieuw-Balinge	3	37,33	1	2	40,50
Nieuweroord	12	(1) 45,00	0	12	(2) 45,00
Oranje	1	39,00	0	1	39,00
Orvelte	36	(2) 44,42	3	33	(1) 45,48
Smilde	47	42,68	3	44	43,43
Spier	5	42,00	0	5	42,00
Westerbork	51	42,51	1	50	42,68
Wijster	27	39,48	7	20	42,05
Witteveen	25	41,84	2	23	42,65
Zuidveld	1	(3) 44,00	0	1	(4) 44,00
Zwiggelte	21	41,57	2	19	42,84
Totaal	632		68	564	
1945-1965 (gem.)	39	40,77	1	38	40,77

Uit de tabellen 3.1 en 3.2 samen valt een top-vijf te destilleren van kernen die op basis van absolute aantallen de meeste waardevolle en zeer waardevolle panden hebben. Het gaat om panden met een eindscore >34 punten, inclusief de geregistreerde monumenten én de panden uit de periode 1945-1965:

1. Beilen (180 stuks)
2. Westerbork (50 stuks)
3. Hooghalen (50 stuks)
4. Smilde (45 stuks)
5. Orvelte (36 stuks)

Vanzelfsprekend komen hier de drie dichtst bebouwde kernen Beilen, Westerbork en Smilde (elk met veel waardevolle panden) in de top-vijf terecht. Als we echter de eindscores van de gewaardeerde panden evalueren en een gemiddelde van alle eindscores per kern uitrekenen, dan zien we een totaal andere top-vijf ontstaan. Die top-vijf zegt meer over de gemiddelde kwaliteit van de selectie van panden

per kern. Immers, hoe meer panden in een kern hoog gewaardeerd zijn, des te hoger zal het gemiddelde eindcijfer zijn (tabel 3.3):

1. Nieuweroord
2. Orvelte
3. Garminge; Zuidveld
4. Bruntinge
5. Hoogersmilde

Uit deze top-vijf wordt helder dat de selectie van twaalf panden uit het relatief jonge bebouwingslint langs de Middenraai in Nieuweroord gemiddeld de hoogste eindscore heeft. Het betreft hier een bebouwingslint met relatief veel zeer waardevolle boerderijen uit de periode 1915-1940 (fig. 3.30).

Middenraai 3 (46 pnt.)

Middenraai 7 (48 pnt.)

Middenraai 11 (47 pnt.)

Middenraai 13 (46 pnt.)

Middenraai 15 (47 pnt.)

Middenraai 22 (44 pnt.)

Middenraai 28 (46 pnt.)

Middenraai 44 (45 pnt.)

Figuur 3.30 Een selectie van acht waardevolle tot zeer waardevolle boerderijen in het bebouwingslint langs de Middenraai te Nieuweroord (zie ook Middenraai 23-25 met 46 pnt. in fig. 3.27).

Te verwachten was ook de gemiddeld hoge eindscore van de panden in het beschermde dorpsgezicht Orvelte, waar maar liefst 21 rijksmonumentale panden aanwezig zijn. Op een gedeelte derde plaats staan de kleine kernen Garminge en Zuidveld met elk gemiddeld 44 punten. In Zuidveld is echter maar één pand gewaardeerd, terwijl in het oude esdorp Garminge meer panden met een vergelijkbare of hogere eindscore staan.

De kleinere kernen Hoogersmilde en Bruntinge zijn goed vergelijkbaar. In Bruntinge zijn echter slechts drie panden gewaardeerd, waarvan twee rijksmonumenten die een hoog gemiddelde opleveren. Hoogersmilde bereikt met 20 gewaardeerde panden dat hogere gemiddelde net niet. De kleinere kern Drijber bereikt met een gemiddelde eindscore van 43,54 punten voor 13 panden net de top-vijf niet.

Voorheen karakteristieke panden die sterk verbouwd zijn of gesloopt en nieuw terug gebouwd zijn, hebben een laag eindcijfer gekregen en brengen daardoor de gemiddelde eindscore per kern omlaag. Dat komt het meeste voor in de kernen Beilen, Bovensmilde en Wijster, met respectievelijk 35, 6 en 7 panden die in meer of mindere mate ingrijpend gewijzigd zijn (zie figuur 3.28; tabel 3.3, vierde kolom 'B'). Zouden we dergelijke panden weglaten uit de berekening van de gemiddelde eindscore, dan ontstaat de volgende top-vijf (tabel 3.3: zesde kolom):

1. Orvelte
2. Nieuweroord
3. Hoogersmilde
4. Garminge; Zuidveld
5. Bruntinge

In deze kernen is de kwaliteit van de selectie waardevolle en zeer waardevolle panden (35-55 punten) gemiddeld genomen dus het hoogst. Nu valt op dat Nieuweroord met acht zeer waardevolle en hoog gewaardeerde panden (in een selectie van 12 stuks) net onder Orvelte eindigt. Hoogersmilde is met negen zeer waardevolle panden (in een selectie van 18 panden) een goede derde. Deze twee jongere 'veenontginningsdorpen' doen dus nauwelijks onder voor het klassieke esdorp Orvelte en dat benadrukt nog eens het belang van die relatief jonge periode.

3.3.7 Toponiemen

Op de kaart zijn de bekende toponiemen of veldnamen uit de negentiende en de eerste helft van de 20^e eeuw afgebeeld.¹²³ De toponiemen zijn onderverdeeld in landinfrastructuur, water, gebieden en nederzettingen. De toponiemen geven enerzijds inzicht in het natuurlijke landschap. Zo duiden de toponiemen 'berg' en 'horst' (bijvoorbeeld in *Eekhorsten* en *Dij Horsten*) op een hoger gelegen gebied, waarbij een 'berg'-naam meestal aan een hoge zandkop op een es of in een heideveld werd gegeven en een 'horst' vaak een geïsoleerde zandkop in een stroomdal was. Een ven of veen (als in *Vorrelveen* en *Witte Veen*) duidt op een moerassig gebied.

Anderzijds geven toponiemen inzicht in het gebruik en de inrichting van het cultuurlandschap. Zo wijst het toponiem 'Esch' (bijvoorbeeld de *Westerborker Es* of de *Noord Es*) op een groot, aaneengesloten akkergebied, terwijl het toponiem

¹²³ De toponiemen zijn gebaseerd op de Kadasterkaart 1811-1832 en de Bonnebladen 1908-1918.

'ma' of 'made' (bijvoorbeeld in *Bosch Ma* of *Stroet Ma*) een aanduiding is van de hooilanden. Toponiemen als 'hout' (als in *Ooster Hout*), 'holt' (in *'t Holter Stuk*) of 'broek' (bij de *Wester Broeken*) verwijzen naar bos of struikgewas.¹²⁴

Als zodanig maken toponiemen deel uit van het immateriële, cultuurhistorische waarden van de gemeente. Overigens is niet van alle toponiemen de betekenis bekend, terwijl voor andere toponiemen meerdere betekenissen bestaan.

3.4 Landschapstypen met cultuurhistorische samenhang

3.4.1 Cultuurhistorische landschapstypen

Het grootste deel van Midden-Drenthe bestond lange tijd uit grote, aaneengesloten 'woeste' gronden (heide of veldgronden) met daarin slechts kleine ontgonnen gebieden (essen en beekdalen, of groenlanden). De verschillende gebieden waren over het algemeen duidelijk begrensd van de omringende landschapseenheden, hetzij door daadwerkelijke markeringen op de begrenzingen (groenstructuren), hetzij door grote verschillen in inrichting.

De cultuurhistorische landschapstypenkaart is een afgeleide van de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden'. Op basis van de ruimtelijke en historische samenhang is de gemeente opgedeeld in zes cultuurhistorische landschapstypen (Essen, Beekdalen, Heide en bos, Jonge ontginningen, Smildervenen en De Venen). Hieronder zullen de historische structuur en de huidige situatie nader worden beschreven per cultuurhistorisch landschapstype. Vervolgens zijn deze cultuurhistorische landschapstypen op basis van hun karakteristiek en de intactheid van de historische structuur opgedeeld in deelgebieden (subcodes: E1, E2 etc.). Per deelgebied is de cultuurhistorische karakteristiek, die op de kaart 'Waardevolle elementen en gebieden' in beeld is gebracht, in woord beschreven. Diverse deelgebieden zijn vanwege de ruimtelijke en historische samenhang en de afleesbaarheid van de ontstaansgeschiedenis van het gebied (oftewel de gaafheid in topografie) aangewezen als cultuurhistorische attentiegebieden. De bebouwde gebieden vallen buiten de cultuurhistorische deelgebieden, aangezien de historische landschapsstructuur daar minder herkenbaar is en ondergeschikt is aan het bebouwingsbeeld.

De cultuurhistorische waardenkaart met 'Cultuurhistorische deelgebieden' is opgenomen als bijlage 2 en opgesteld voor (digitaal) gebruik bij een schaal van 1:30.000.

3.4.2 Cultuurhistorisch landschapstype E (Essen)

Historisch beeld

De essen en kampen rondom de oude bewoningskernen ('esdorpen') zijn grotendeels onderverdeeld in (onregelmatige) rechthoekige of vierkante ontginningsblokken, een begrensde eenheid land die door een boer of een groep boeren is uitgezet. De ontginningsblokken werden rond 1900 gemarkeerd door een aantal grote keien, een smalle strook gras of een greppel. In oudere perioden werd mogelijk gebruik gemaakt van gevlochten omheiningen. De ontginningsblokken waren op de essen meestal onderverdeeld in parallelle strookvormige percelen, die in breedte varieerden van slechts 8-12 m tot 50-80 m. De onderverdeling in stroken is in de oudste (kleine) ontginningsblokken vermoedelijk pas ontstaan bij middeleeuwse en vroeg-moderne erfsplitsingen, terwijl de latere (grotere) ontginningsblokken vermoedelijk al vanaf het begin zijn

¹²⁴ Elerie & Spek 2009, 101-117.

onderverdeeld in smalle stroken. De individuele percelen werden meestal begrensd door scheidingsvoren of (evenals de ontginningsblokken) door smalle stroken gras en grensstenen. De gehele es was meestal omringd door een eswal die met hakhout en/of doornige struiken werd beplant en die het vee en wild van de hakkers moest houden. Aan de buitenzijde werd de wal begrensd door een greppel. Dit betekent dat, ondanks het versnipperde bezit met kleinschalige percelen, de essen (in ieder geval in de 19^e eeuw) een grootschalige, open indruk maakten.¹²⁵

Cultuurhistorische karakteristiek per deelgebied (Essen)

Cultuurhistorisch deelgebied E1: Orvelter Es (attentiegebied)

- Waardevol esdorp (Orvelte) met waardevolle bebouwing (beschermd dorpsgezicht), waardevolle en monumentale bomen en vrijwel intacte historische structuur (brink);
- Open oud akkergebied (es) begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. Zuideresweg en Kromboom) en groenstructuren;
- Oud wegenpatroon (o.a. Orvelterstraat, Dorpsstraat, Flintenweg, Schapendrift, Schoolstraat en Brugstraat);
- Oud bosrelict;
- Restanten onontgonnen gronden langs de randen van het gebied in de vorm van percelen bos en heide;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1968-1979);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (beekdal, jonge ontginningen en veenkoloniën) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied E2: Elper Esch (attentiegebied)

- Waardevol esdorp (Elp) met waardevolle bebouwing, waardevolle en monumentale bomen en herkenbare historische structuur (brink);
- Open oud akkergebied (es) begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. Noordveldsweg, Spankampen en Langakkers) en groenstructuren;
- Oud wegenpatroon (o.a. Boerstraat, Westerborkerstraat, Tipweg, Hogebrinksweg, Zwiggelterweg, Smalbroeksweg, Schapendrift, Hoofdstraat-Oosterlangen, Egbertsweg, Meertenakkersweg en Boerdiek);
- Restanten onontgonnen gebied in de vorm van heide en bos aan oostzijde;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Elper Esschen (1947-1959) en Westerbork (1968-1979);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (met name beekdal) zijn grotendeels intact; attentiegebied en provinciaal aandachtsgebied.

Cultuurhistorisch deelgebied E3: Westerborker Esch (attentiegebied)

- Open oud akkergebied (Noorder- en Ooster Es) ten noordoosten van waardevol esdorp Westerbork begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. Hanekampsweg, Tilma en Oostermaatsweg) en groenstructuren;
- Oud wegenpatroon (o.a. Bandenweg, Elperstraat en Zandhoeklaan);
- Restanten onontgonnen gebied in de vorm van bos (jonge bosontginningen) en vennen;
- Verspreid bebouwingslint langs Elperstraat;

¹²⁵ Spek 2004, 654-723. Vermoedelijk waren de essen in de voorgaande perioden minder open, doordat er nog kleine bosjes en omheiningen aanwezig waren. Dit betekent dat het essenlandschap in de middeleeuwen veel gevarieerder was dan het (vroeg-)moderne essenlandschap. Pas toen de in het midden van de 17^e eeuw de collectieve esbeweiding werd afgeschaft, verdwenen de omheiningen en ontstond het karakteristieke open essenlandschap.

- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Westerborker Esschen (1948-1958) en Westerbork (1968-1979);
- Historische structuur en karakter relatief intact, waarbij interne verkaveling relatief recent is: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied E4: Eursinger Esch

- Open oud akkergebied (es) tussen waardevol esdorp Westerbork en Eursinge;
- Begrenzing benadrukt door omringend wegenpatroon (o.a. Eursingerstraat, De Goorns, Walakkers, De Vledders en Binnenweg) en groenstructuren;
- Waardevolle bebouwing en monumentale bomen Eursinge;
- Oud wegenpatroon (o.a. Walakers en Hoogeveenseweg);
- Overgang naar omringende landschappen deels intact;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Westerborker Esschen (1948-1958) en Westerbork (1968-1979);
- Historische structuur en karakter, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (beekdal en jonge ontginningen) deels intact.

Cultuurhistorisch deelgebied E5: Bruntinger Esch

- Open akkergebied (es);
- Esdorp (Bruntinge) met waardevolle bebouwing;
- Oud wegenpatroon (o.a. Hoogeveenseweg-N374, Holtherstraat en Vosheugte);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1962-1973);
- Historische structuur en eenheid (grotendeels) niet meer als zodanig herkenbaar.

Cultuurhistorisch deelgebied E6: Garminging en Balinging Esch

- Esdorpen (Garminging en Balinging) met waardevolle bebouwing en waardevolle bomen;
- Open oud akkergebied (es) deels begrensd door omringende wegen (o.a. Spekdiek en Schapendijk) en groenstructuren;
- Oud wegenpatroon (o.a. Heirweg en Schiphorsten);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1962-1973);
- Historische structuur en karakter, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (beekdal en jonge ontginningen) deels intact.

Cultuurhistorisch deelgebied E7: Mantinger Esch

- Open oud akkergebied (es) deels begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. Ekkelkampen, Steendervalsweg, Mantingerdijk en Stienkamp);
- Esdorp (Mantinging) met brink en oud wegenpatroon (o.a. Schiphorsten, De Palts, Ekkelkampen, Wijsterseweg en Veentesakkers);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1962-1973);
- Historische structuur en karakter, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (beekdal, heidegebied en jonge ontginningen) deels intact.

Cultuurhistorisch deelgebied E8: Drijbersche Esse

- Esdorp (Drijber) met oud wegenpatroon, restant brink en waardevolle bebouwing;
- Open oud akkergebied (es) deels benadrukt door omringend wegenpatroon (o.a. De Brink, Het Binnenveld, Berkenweg) en groenstructuren;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Drijber-Schoonloo (1959-1970);
- Historische structuur en karakter, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (beekdal en jonge ontginningen) deels intact.

Cultuurhistorisch deelgebied E9: Wijster Es

- Open oud akkergebied (es) ten noorden en zuiden van esdorp (Wijster) deels begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. Westerhaar, Zuideres, Emelangen, Looveen) en groenstructuren;
- Esdorp Wijster met restant brink, waardevolle bebouwing en monumentale bomen;
- Oud wegenpatroon (o.a. Kampsweg, Bruntingerweg en Beilerweg);
- De 19^e-eeuwse spoorbaan Meppel-Groningen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Spier-Wijster (1954-1964);
- Historische structuur en karakter, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (jonge ontginningen) deels intact.

Cultuurhistorisch deelgebied E10: Spieringer Esse

- Restant open oud akkergebied (es) ten zuiden van esdorp deels begrensd door wegenpatroon (o.a. Hoefakkersveen) en groenstructuren;
- Waardevol esdorp Spier met restant brink, waardevolle bebouwing en monumentale en waardevolle bomen;
- Oud wegenpatroon (o.a. Moraineweg-De Steegde en Oude Postweg-Brinkkampen);
- Restant groenstructuren rond bebouwing;
- IJl bebouwingslint langs De Steegde;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Spier-Wijster (1954-1964);
- Historische structuur en karakter, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (jonge ontginningen) deels intact.

Cultuurhistorisch deelgebied E11: Ter Horster Esse (attentiegebied)

- Open oud akkergebied (es) ten zuiden van esdorp (Ter Horst) benadrukt door omringend wegenpatroon (o.a. Looveen en Terhorst) en groenstructuren;
- Esdorp Ter Horst met waardevolle bebouwingen, monumentale bomen en restant brink;
- IJl bebouwingslint langs de Ter Horst;
- De 19^e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Spier-Wijster (1954-1964) en Dwingelo-Smalbroek (1969-1984);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (beekdal en jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied E12: Ter Horster Esch

- Esdorpen (Lievingen, Makkum en Holthe) met aangelegen open akkergebieden (essen en kampen) afgewisseld met (van oorsprong kleinschalige) jonge ontginningen;
- Oud wegenpatroon met bebouwing, waaronder Lieving, Makkum, Makkumerstraatje en Beilerweg;
- Restanten groenstructuren;
- Restanten onontgonnen gronden in de vorm van vennen en omringende bosjes;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1962-1973);
- Historische structuur en karakter als gevolg van ruilverkaveling en uitbreiding dorpslinten grotendeels gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied E13: Zwiggelter Es (attentiegebied)

- Waardevol esdorp (Zwiggelte) met waardevolle bebouwing en waardevolle en monumentale bomen;
- Open oud akkergebied (es) begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. Klateringerweg, Elperweg, Raapakkers, J.P. van Rossumweg, Oosterven, Essenmaat, Westeres en Harkamp) en groenstructuren;
- Oud wegenpatroon (o.a. Westeres, Kerkpad, Ripkampenweg, Hoofdstraat, Steeg, Zwartkoorten en J.P. van Rossumweg);
- Restanten oude vennen en onontgonnen gebied in de vorm van bosjes;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Zwiggelter Esch (1950-1959) en Westerbork (1968-1979);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het dorp en het omringende landschap (beekdal en jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied E14: Klater Esch

- Oude dorpskernen van de Klatering en Alting met aangelegde open akkergebieden en kampongginningen afgewisseld met van oorsprong kleinschalige jonge ontginningen;
- Oud wegenpatroon met bebouwing, waaronder Eursing, Klatering, Klateringerweg en Alting;
- Restanten groenstructuren;
- De 19^e-eeuwse spoorbaan Meppel-Groningen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Hijken (1960-1974) en Broekstreek (1962-1973): wijziging verkaveling;
- Historische structuur en karakter als gevolg van ruilverkaveling en aanleg N381 en A28 grotendeels verdwenen.

Cultuurhistorisch deelgebied E15: Hijker Esch

- Open oud akkergebied (es) ten zuiden van Hijken deels begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. Beilerstraat, Middenlinie) en groenstructuren;
- Oud bosrelict;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hijken (1960-1974);
- Historische structuur en karakter gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied E16: Noord Kamp (attentiegebied)

- Open oud akkergebied (kamp) ten noorden van Hijken begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. Noordkamp) en groenstructuren;
- Bewoningslint langs Noordkamp (uitloper Hijken) met waardevolle bebouwing;
- Restanten groenstructuren (begrenzing kamp en jonge randontginningen);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hijken (1960-1974);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het bebouwingslint en het omringende landschap (jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied E17: Nastering Esch

- Open oud akkergebied (es) ten noorden van Hijken;
- Oud wegenpatroon (o.a. Halerweg, Holtiesweg);
- Oude markengrens;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades en ijl bebouwingslint;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hijken (1960-1974);
- Historische structuur en karakter, alsmede relatie met het omringende landschap (jonge ontginningen, heiderrestanten) gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied E18: Laaghaler Esch (attentiegebied)

- Open oud akkergebied (es) begrensd door omringend wegenpatroon (o.a. De Streek, Boermarkeweg) en groenstructuren;
- Esdorp Laaghalen met waardevolle bebouwing en monumentale bomen;
- Oude doorgaande weg;
- Restanten groenstructuren op overgang van es naar dorp;
- Jonge bosontginning met celtic field;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Laaghaler en Hooghaler Esschen (1949-1958) en Laaghalen (2000-2010);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het esdorp en het omringende landschap (jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied E19: Westerkampen

- Oude dorpskern van Hooghalen met waardevolle bebouwing en bomen;
- Afwisseling open kamptontginningen en jonge ontginningen;
- Oud wegenpatroon (o.a. Nijlanden Laaghalerstraat, De Drift, Hoofdstraat, Stationsstraat en Midden dorp);
- De 19^e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Laaghaler en Hooghaler Esschen (1949-1958) en Laaghalen (2000-2010);
- Historische structuur en karakter door o.a. uitbreidingen Hooghalen niet meer intact.

Cultuurhistorisch deelgebied E20: Hooghaler Esch (attentiegebied)

- Open oud akkergebied (essen) begrensd door omringend bossen (voormalig heidegebied), wegen (o.a. Heuvingerweg) en groenstructuren;
- Oud wegenpatroon (o.a. Oosthalen);
- Restanten groenstructuren langs rand;
- De 19^e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebieden Laaghaler en Hooghaler Esschen (1949-1958) en Laaghalen (2000-2010);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (jonge ontginningen en heiderestanten) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

3.4.3 Cultuurhistorisch landschapstype B (Beekdalen)

Historisch beeld

De beekdalen waren in de nieuwe tijd over het algemeen verkaveld in (smalle) stroken weidegronden, hooilanden of grasland, verdeeld door sloten of greppels met daarlangs op veel plaatsen houtwallen en elzensingels. De beekdalen waren, gezien de kaarten uit de 19^e en begin 20^e eeuw, begrensd door houtwallen. Door zowel de interne groenstructuren als de begrenzing had het beekdalenlandschap een besloten, kleinschalig karakter.¹²⁶

Cultuurhistorische karakteristiek per deelgebied (Beekdalen)

Cultuurhistorisch deelgebied B1: Oosterhout

- Genormaliseerde beekloop;

¹²⁶ Ook het aanzien van dit landschapstype is tijdsgebonden. In de middeleeuwen en vroege nieuwe tijd waren veel groenlanden gemeenschappelijk en nog niet verkaveld. Pas in de loop van de 17^e eeuw zijn de weidegronden geprivatiseerd en ontstonden smalle strokenpercelen met aangrenzende singels en houtwallen.

- Strookvormige verkaveling (deels gewijzigd);
- Kleinschalig landschap met oude bosrelicten en groenstructuren op de perceelsgrenzen en langs wegen;
- Oud wegenpatroon (o.a. Wezuperweg);
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades (met beplanting);
- Oude markegrens;
- Verspreide bebouwing (o.a. langs Oranjekanaal);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967) en Mars- en Westerstream (1989);
- Deels gewijzigde historische structuur (perceelsrichting en –grootte, beekloop met intact karakter (kleinschalig met groenstructuren).

Cultuurhistorisch deelgebied B2: Koehoorn

- Genormaliseerde beekloop;
- Verspreide bebouwing met erfbeplanting in open landschap;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades (met beplanting);
- Sterk gewijzigde historische structuur (verkavelingsrichting- en grootte, wegenpatroon, begrenzing e.d.).

Cultuurhistorisch deelgebied B3: Bosch Ma (attentiegebied)

- (genormaliseerde) beek met loodrecht daarop (overwegend brede) strookvormige kavels;
- Kleinschalig landschap met oude bosrelict en groenstructuren op de perceelsgrenzen en langs wegen;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades (met beplanting) en waardevol watererfgoed (Orvelterbrug en schutsluis);
- Oud wegenpatroon met beplanting als begrenzing met hoger gelegen gronden (Holsdiek-Marsdiekie-Schaapsdrift);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (es van Orvelte en jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied B4: Til Ma

- (genormaliseerde) beek (Westerborkerstream, Oude Vaart en Elperstream);
- Begrensd door wegen met beplanting;
- Plaatselijk restanten groenstructuren;
- Oude doorgaande weg (Tilbrugstraat-N374) over smal deel beekdal;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades (met beplanting);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Historisch karakter en structuur deels gewijzigd (sterk vergrootte kavels, gewijzigd verkavelingspatroon).

Cultuurhistorisch deelgebied B5: Ooster Ma (attentiegebied)

- (deels genormaliseerde) Beek (Elperstream) met loodrecht daarop strookvormige kavels;
- Kleinschalig landschap met groenstructuren op de perceelsgrenzen en langs wegen (randen beekdal);
- Doorgaande weg (Egbertsweg) op smalste deel beekdal;
- Onbebouwd;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (es van Elp en jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied B6: Westerbroeken

- Genormaliseerde beek met loodrecht daarop brede strookvormige kavels;
- Oude markegrenzen;
- Doorgaande weg (Zwiggelterweg) op smalste deel beekdal;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades (met beplanting) en ijl bebouwingslint;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Historische structuur en karakter, alsmede relatie met het omringende landschap zijn sterk gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied B7: Holmers

- Genormaliseerde beek met dwars daarop (restanten van) smalle strookvormige kavels;
- (deels) intacte oude begrenzing (weg);
- Oude markegrens;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Historische structuur en karakter deels gewijzigd (o.a. door natuurontwikkeling tot broekbos).

Cultuurhistorisch deelgebied B8: Aan de Stroom (attentiegebied)

- Genormaliseerde beek (Westerborkerstream);
- Kleinschalig landschap met restanten oude verkaveling en groenstroken;
- Begrensd door wegen met beplanting;
- Oude doorgaande weg (Hoofdstraat-Zwiggelterstraat);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (es van Zwiggelte en jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied

Cultuurhistorisch deelgebied B9: Groenlanden

- Genormaliseerde en verlegde beek (Beilerstream) met dwars daarop strookvormige kavels;
- (deels) begrensd door wegen met beplanting;
- Plaatselijk (restanten) oude groenstructuren;
- Oude doorgaande wegen over smalste delen beekdal (waaronder Klateringerweg, Lieving-N856, Holthe);
- Dorpslint Lieving;
- Oude markegrenzen;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades (met beplanting) en het vroeg-20^e-eeuwse Linthorst-Homankanaal met brug en zwaairom;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967), Hijken (1960) en Broekstreek (1961) ;
- Sterk gewijzigde historische structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied B10: Ruimsloot (attentiegebied)

- (Deels) genormaliseerde beek (Ruimsloot) met dwars daarop strookvormige kavels;
- Restanten oude groenstructuren;
- Verspreide bebouwing op rand beekdal;
- Oude doorgaande wegen, waaronder Stukkenweg, Eursingerstraat en De Goorns;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967) en Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (es van Eursinge en jonge ontginningen) zijn (ondanks vergroting verkaveling) grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied B11: Eursinge

- Smalle bovenloop van (genormaliseerde) Ruimsloot;
- Historische kern Eursinge (met waardevolle bebouwing) op rand beekdal;
- Restanten groenstructuren;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961) ;
- Gewijzigde historische structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied B12: Eekmaaten (attentiegebied)

- Genormaliseerde beek (De Leek Afwatering) met dwars daarop gelegen brede strookvormige kavels;
- Restant groenstructuren in en langs beekdal;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (restanten onontgonnen gronden en jonge ontginningen) zijn ondanks vergroting verkaveling) grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied B13: Zuiderma (attentiegebied)

- Meanderende beek (het Oude Diep) met dwars daarop gelegen brede strookvormige percelen (deels vergroot);
- Kleinschalige landschap met groenstructuren op perceelsgrenzen en langs rand beekdal;
- Oud bosrelict (Hulzedink);
- Weg op rand beekdal (Vamweg);
- Oude doorgaande weg (Boerveldweg);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Drijber (1962) ;
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied B14: Wijsterbroek

- Genormaliseerde beek (Het Oude Diep) met dwars daarop gelegen brede strookvormige percelen (deels vergroot en herkaveld);
- Oude markegrenzen;
- Restant groenstructuren;
- Oude wegenpatroon (De Marsen, Hamveld, Hoogeveenseweg);
- Doorsneden door het vroeg-20^e-eeuwse Linthorst-Homanskanaal;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961) en Drijber (1962) ;
- Gewijzigde historische structuur en karakter (kavelgrootte en –patroon, groenstructuren, beekloop, bebouwing).

Cultuurhistorisch deelgebied B15: Bruntinger Weiden (attentiegebied)

- Beek met dwars daarop gelegen brede strookvormige percelen (deels vergroot);
- Oude markegrenzen;
- Kleinschalig landschap door groenstructuren in en langs beekdal;
- Oud bosrelict;
- Doorgaande weg (Hoogeveenseweg-N374) over smal deel beekdal;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (es van Brunting en jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied B16: Garminge Weiden

- Grotendeels genormaliseerde beek met brede strookvormige percelen;
- Restant groenstructuren in beekdal;
- Oude kern Garminge op rand beekdal;
- Oud wegenpatroon (waaronder Stukkendiek en Spekdiek);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Gewijzigde historische structuur en karakter (wijziging kavelstructuur en –grootte, verwijdering groenstructuren, normalisering en verlegging beek).

Cultuurhistorisch deelgebied B17: Mantinger Bosch en Weiden (attentiegebied)

- Genormaliseerde beek met strookvormige verkaveling;
- Kleinschalige landschap door groenstructuren in en langs beekdal;
- Oud bosrelict (Mantingerbos);
- Oud wegenpatroon met beplanting (waaronder Binnenveld, Windhorst, Spekdiek, Stukkendiek, Wijsterseweg en Ekkelkampen);
- Oude dorpskernen Mantinge en Balinge op rand beekdal;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (essen van Balinge en Mantinge en jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied B18 Broeklanden:

- Genormaliseerde beek (Brunstinger Leek en Beiler Stroom) met brede strookvormige verkaveling;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades (met beplanting) en de 18^e-eeuwse Beilervaart met kades;
- Oude dorpskernen Hijken en Brunsing op overgang beekdal;
- Oud wegenpatroon langs rand beekdal (o.a. Beilerstraat, Brunsting) en dwars door beekdal (o.a. Rheevelde);
- Restant groenstructuren;
- Zandwinningsplassen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Dwingeloo Smalbroek (1968) en Hijken (1960)
- Sterk gewijzigde historische structuur en karakter (o.a. wijziging verkavelingspatroon en –grootte, zandwinningsplassen, A28, uitbreidingswijken Beilen e.d.).

Cultuurhistorisch deelgebied B19: Vierelveen

- Beek (Vorrelveenselake) omringd door blokvormige kavels;
- De 18^e-eeuwse Beilervaart met kades;
- Onderdeel ruilverkaveling Dwingeloo-Smalbroek (1968) en Hijken (1960);
- Gewijzigde historische structuur en karakter (verkaveling).

Cultuurhistorisch deelgebied B20: Vorrelveen (attentiegebied)

- Beek (Vorrelveenselake) met dwars daarop strookvormige kavels;
- De 18^e-eeuwse Beilervaart met kades;
- Randen beekdal benadrukt door wegen (Vorrelveen) met beplanting;
- IJl bebouwingslint langs Beilervaart;
- Onderdeel ruilverkaveling Hijken (1960);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (jonge ontginningen) zijn grotendeels intact; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied B21: Hooghaler Weiland (attentiegebied)

- Strookvormige verkaveling;
- Beekdal begrensd wegen (o.a. Asserweg en Geelbroekerweg) met beplanting;
- Oude markegrenzen;
- De 19^e-eeuwse spoorbaan Meppel-Groningen;
- IJl bebouwingslint Asserweg;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hooghalen (1971);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (jonge ontginningen) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

3.4.4 Cultuurhistorisch landschapstype H: Heide en bossen

Historisch beeld

De heidegebieden (veldgronden) waren gemeenschappelijk bezit en vormden door begrazing, plaggenwinning en turfwinning grote open gebieden met vennen, stuifzanden en plaatselijk bos of hakhout.¹²⁷ Met de Markewet van 1886 werden de heidegronden, voor zover dat niet al eerder was gebeurd, onder de markegenoten verdeeld. Door latere ontginningen zijn veel voormalige heidevelden verdwenen en/of door omvorming tot bos aanzienlijk veranderd (zie ook onder landschapstype J: 'Jonge ontginningen').

Cultuurhistorische karakteristiek per deelgebied (Heide en bossen)

Cultuurhistorisch deelgebied H1: Eldersveld

- Jonge bosontginning uit het midden van de 20^e eeuw;
- Onregelmatig blokvormige verkaveling met rechte en gebogen bospaden;
- Open plekken met vennen of moerassige laagtes;
- Oude markegrenzen;
- Grotendeels intacte historische structuur.

Cultuurhistorisch deelgebied H2: Puttershoek

- Jonge bosontginning uit de eerste helft van de 20^e eeuw;
- Rationele verkaveling met blokvormige kavels en rechte boswegen;
- Open plek met ven;
- Oude markegrens;
- Intacte historische structuur.

Cultuurhistorisch deelgebied H3: Orvelterzand

- Deels jonge bosontginning uit de eerste helft van de 20^e eeuw (oostelijke deel) en deels restant heidegebied met (vastgelegde) stuifzanden, vennen en bosopslag;
- Bosverkaveling met rechte wegen deels verdwenen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Deels intacte historische karakteristiek en structuur.

Cultuurhistorisch deelgebied H4: Elper Noorderveld

- Jonge bosontginning uit het midden van de 20^e eeuw;
- Onregelmatig blokvormige verkaveling met overwegend rechte bospaden;
- Oude doorgaande wegen (o.a. Schoonloërweg);

¹²⁷ Van oudsher zullen de veldgronden een gevarieerder karakter hebben gehad met bos en struwelen. Ook dit landschapstype vormt dus tijdsgebonden beeld.

- Open plekken met vennen of moerassige laagtes, waaronder het Zwarte Water of Elper Meer;
- Grafheuvel;
- Oude markegrenzen;
- Kleine ontginning met bebouwing uit midden 20^e eeuw;
- Grotendeels intacte historische structuur.

Cultuurhistorisch deelgebied H5: Schattenberg (attentiegebied)

- Jonge bosontginning uit het midden van de 20e eeuw;
- Onregelmatig blokvormige verkaveling met overwegend rechte bospaden;
- Open plekken met vennen of moerassige laagtes;
- Grafheuvels;
- Kamp Westerbork met rijksmonumentale bebouwing en tracé spoorbaan;
- Oude markegrenzen;
- Grotendeels intacte historische structuur en karakter met een grote tijdsdiepte: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied H6: Hoogveld (attentiegebied)

- Jonge bosontginning uit het midden van de 20e eeuw met restanten heide en (vastgelegde) zandverstuivingen (*Groote Zand*);
- Onregelmatig blokvormige verkaveling met overwegend rechte bospaden ter hoogte van de jonge bosontginningen;
- Slingerende paden in de heidegebieden en gebieden met overige bossen;
- Oude doorgaande wegen (o.a. Oosthalen en Hoofdstraat-Asserweg);
- Open plekken met vennen of moerassige laagtes, waaronder het Zwarte Water of Elper Meer;
- Grafheuvels, restanten Celtic fields en spoorbundels;
- Oude markegrenzen;
- Tracé spoorbaan Westerbork;
- De 19e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- Grotendeels intacte historische structuur en karakter met een grote tijdsdiepte: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied H7: 't Witte Zand

- Jonge bosontginning uit het midden van de 20e eeuw, bosopslag en zandverstuiving met zowel rechte als slingerende bospaden;
- 19^e-eeuwse spoorbaan Meppel-Groningen;
- Uitloper oude dorpskern Hooghalen met waardevolle bebouwing;
- Oude doorgaande weg (Hoofdstraat-Asserweg);
- Historische structuur en karakter deels verstoord door A28 en nieuwe Asserweg.

Cultuurhistorisch deelgebied H8: Heuvingerzand (attentiegebied)

- Productiebossen uit het einde van de 19^e eeuw en begin van de 20^e eeuw (rechte en slingerende bospaden) met restanten heide en vennen;
- Landgoed Dennenrode (Hiemstrastate) met waardevolle bebouwing;
- Grafheuvels;
- De 19^e-eeuwse spoorbaan Meppel-Groningen;
- Oude doorgaande oude weg (Zwiggelterweg);
- Oude markegrenzen;
- Relatief intacte historische structuur en karakter met grote tijdsdiepte: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied H9: Zwiggelerveld-noord

- Jonge bosontginning (vanaf 19^e eeuw, deels bosopslag) met heiderestanten en ven;
- Rechte noord-zuid georiënteerde bospaden;
- Oude markegrens;
- Deels onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Relatief intacte historische karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied H10: Noorderveld (attentiegebied)

- Restant heide met vennen en jonge bosontginningen (midden 20^e eeuw);
- Grafheuvels, restanten celtic fields en spoorbundels;
- Vloevelden zetmeelfabriek (deels natuurlijke vennen);
- Landgoed Kortewegse Bos met een sterrebos;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades met beplanting;
- Oude markegrenzen
- Oude wegen, waaronder de Leemdijk;
- Intacte historische structuur en karakter met grote tijdsdiepte: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied H11: Oosterveld

- Restant heidegebied met vennen en percelen bos (o.a. jonge bosontginningen uit de tweede helft van de 20^e eeuw);
- Oude markegrenzen;
- De 18^e-eeuwse Beilervaart met kades;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Intacte historische structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied H12: Zuid Hijkerzand

- Restant heidegebied met vennen en percelen bos;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades met beplanting;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hijken (1960);
- Intact historisch karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied H13: Westerveld

- Restant heidegebied met vennen en percelen bos;
- Oude markegrens;
- Oud pad (*Weg van Dwingelo naar Hijken*);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hijken (1960);
- Intact historisch karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied H14: Ter Horsterzand

- Restant heidegebied met vennen, zandverstuivingen en percelen bos (jonge bosontginningen);
- Langgerekte bospercelen in verlengde zuidelijk gelegen ontginning;
- Oude markegrenzen;
- Oude doorgaande weg (Moraineweg-Smalbroek) met ijl bebouwingslint;
- Restant schietbaan Tweede Wereldoorlog in de vorm van twee bunkers;
- Relatief intacte historische structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied H15: Looveen

- Restant heidegebied met vennen en percelen bos (o.a. jonge bosontginningen uit het begin van de 20^e eeuw met rechte bospaden);
- Oude markegrenzen;
- Grafheuvel;
- Oude doorgaande weg tussen Spier en Wijster (Wijsterseweg-Kampsweg);
- Intacte historische structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied H16: Holtherzand

- Restant heidegebied met vennen en percelen bos;
- Oude doorgaande weg (Holthe);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Intact historisch karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied H17: Scharreveld

- Restant heidegebied met vennen en percelen bos;
- Oude markegrens;
- Oude doorgaande wegen (Scharreveld en Oude Beilerweg);
- Intacte overgang naar aangrenzende beekdal;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Relatief intact historisch karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied H18: Oostwestveen (attentiegebied)

- Restant heidegebied met vennen, percelen bos (jonge bosontginning uit eerste helft 20^e eeuw) en jonge ontginningen;
- Structuur (bos)ontginningen in het verlengde van de jonge ontginningen van Wijster;
- Landgoed Vossenbergh (begin 20^e eeuw);
- Het 20^e-eeuwse Linthorst-Homankanaal met kades met beplanting en brug (waardevol watererfgoed);
- Intacte overgang naar beekdal (gemarkeerd door beplanting);
- Overwegend rationeel patroon bospaden;
- Oude doorgaande weg (Hamveld) met ijl bebouwingslint;
- Grafheuvel;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Intacte historische structuur en karakter met grote tijdsdiepte; attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied H19: Mantingerveld

- Restant heidegebied met percelen bos en nieuwe natuurontwikkeling (omzetting jonge ontginningen in heide);
- Oude markegrenzen (Hullenraai);
- Oud wegenpatroon (o.a. Haarweg, Streijenheugte, Steendersvalweg, Mantingerdijk);
- Munitiemagazijncomplex Koude Oorlog (waardevol militair erfgoed en rijksmonument);

Gewijzigde historische structuur en karakter a.g.v. natuurontwikkeling.

3.4.5 Cultuurhistorisch landschapstype J (Jonge ontginningen)

Historisch beeld

Veel heidegronden werden aangekocht door grootgrondbezitters of het in 1899 opgerichte Staatsbosbeheer om ze te bebossen met naaldhout voor de mijnen in Zuid-Limburg (jonge bosontginningen). Toen in het begin van de 20^e eeuw op grote schaal kunstmest beschikbaar kwam en daarmee het mesttekort werd opgelost, is veel heide omgezet in cultuurland (jonge ontginningen). Vanaf het begin van de 20^e eeuw werden de heidegebieden oftewel 'het veld' op grote schaal ontgonnen. Zo is ten zuiden van Zwiggelte 500 hectare ontgonnen door de Amsterdamse Algemeen Landexploitatie maatschappij en heeft de Landmaatschappij Drenthe ten oosten van Wijster 300 hectaren ontgonnen (Landgoed De Vosseberg). Een deel van deze ontginningen vond plaats in het kader van de werkverschaffing.

Rond 1950 was de gemeente Midden-Drenthe grotendeels ontgonnen. Alleen zeer arme stuifzandgronden, zoals het Mantinger Zand, het Balinger Zand, het Hijker Zand en het Heuvinger Zand werden niet ontgonnen voor de landbouw.¹²⁸ Als gevolg van deze jonge ontginningen ontstond een vrij rationeel landschap met rechte, opstreckende kavels, vaak verdeeld in blokvormige percelen. Langs de rechte wegen werden op regelmatige afstand boerderijen gebouwd met namen als Zeldenrust, Werklust en Wei voor Hei. De ontginningen vonden veelal plaats vanaf de (nieuwe) infrastructuur, zoals (spoor)wegen of vaarten of vanaf de essen. In het laatste geval is hierdoor op veel plekken een kenmerkende gerende strokenverkaveling ontstaan. De jonge ontginningen worden over het algemeen gekenmerkt door een grootschalige open structuur (fig. 3.31). In de resterende heide die overbleef, kwam door het ontbreken van begrazing bovendien een natuurlijke ontwikkeling op gang waarbij de heide langzaam plaatsmaakte voor bos. Alleen in natuureservaten of in de gebieden die te veel inspanning vergden om te ontginnen, zoals stuifzandgebieden, bleef de heide in grote oppervlakten bestaan. Vanaf het einde van de twintigste eeuw zijn op een aantal plaatsen, waaronder sinds 1992 het Mantingerveld in het zuidoosten van de gemeente, de cultuurlanden in het kader van natuurontwikkeling weer omgevormd tot heidevelden, waarbij tevens vennen zijn uitgegraven.¹²⁹

Figuur 3.31 Jonge ontginningen met opstreckende kavels en rechte wegen in het Zwiggelster Veld.

Cultuurhistorische karakteristiek per deelgebied (Jonge ontginningen)

Cultuurhistorisch deelgebied J1: Oud Orvelte

- Brede strookvormige verkaveling met rechte wegen (o.a. Middenveldseweg, Orvelterveld en Coehoorn);
- Oude markegrenzen;
- IJl bewoningslint (eind 19^e, begin 20^e eeuw) in oostelijke deel en post WO-II bebouwingslint langs Orvelterveld;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Historische structuur deels gewijzigd (schaalvergroting).

¹²⁸ Landschappen van Noord-Nederland 2016, Beilerdingspel.

¹²⁹ Natuurmonumenten 2014.

Cultuurhistorisch deelgebied J2: Hulsveld

- Strookvormige verkaveling dwars op Oranjekanaal of Holsdiek;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met ijl tot aaneengesloten bebouwingslint (met waardevolle bebouwing);
- Genormaliseerde beekloop;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Historische structuur deels gewijzigd (schaalvergroting).

Cultuurhistorisch deelgebied J3: Elperstroomgebied

- Begrensd door rechte wegen (o.a. De Rie, Graöthelm en Laarweg) als overgang naar beekdal en jonge bosontginningen;
- Oude markegrens (Laarweg);
- Historisch structuur (verkaveling) verwijderd voor natuurontwikkeling.

Cultuurhistorisch deelgebied J4: Veldma

- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal geflankeerd door kades (met beplanting) en ijl bebouwingslint;
- Waardevol watererfgoed, waaronder loskade en zwaai kom Oranjekanaal
- Doorgaande weg (Tilbrugstraat-N374) met bebouwingslint;
- Gewijzigde historische structuur (blok vormige verkaveling, begrenzing door beekdal).

Cultuurhistorisch deelgebied J5: Elper Zuiderveld

- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal geflankeerd door kades (met beplanting) en ijl bebouwingslint;
- Waardevol watererfgoed, waaronder loskade en zwaai kom Oranjekanaal;
- Doorgaande weg (Schoonloërweg-N374) met ijl bebouwingslint;
- Open landschap begrensd door wegen (Spankampen, Langakkers en Meertenakkersweg) met beplanting;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Gewijzigde historische structuur (brede strookvormige verkaveling en toegangswegen dwars op Oranjekanaal).

Cultuurhistorisch deelgebied J6: Elperveld

- Open landschap met verkaveling en wegen dwars op randen ontginning;
- Restanten heidegebied;
- Oude (doorgaande) weg (o.a. Zwiggelterweg en Oelmersweg) met verspreide bebouwing;
- Begrensd door wegen (op overgang naar omringende beekdalen en oude es);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Gewijzigde historische structuur (strookvormige verkaveling dwars op rand ontginning, open landschap).

Cultuurhistorisch deelgebied J7: Oosterveld (attentiegebied)

- Afwisseling van jonge ontginning met overwegend blok vormige verkaveling met onverkavelde heiderestanten (deels bebost);
- Genormaliseerde beekloop;
- Restanten groenstructuren;
- Oude (doorgaande) weg (Orvelterstraat) met verspreide bebouwing;
- Oude markegrens;
- Begrenzing (met omringende beekdalen en oude essen) gemarkeerd door wegen en beplanting;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);

- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (essen van Westerbork en Orvelte, jonge ontginning en beekdal) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J8: Veenveld

- Restanten groenstructuren en bosjes;
- Oud wegenpatroon (met beplanting), zoals Binnenweg, De Vledders, Westerborkerveld;
- Oude markegrens;
- Grafheuvel;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967) en Broekstreek (1961);
- Gewijzigde interne historische structuur en karakter (van strookvormige naar blokvormige verkaveling).

Cultuurhistorisch deelgebied J9: Garmingerstukken

- Restanten oud wegenpatroon (met beplanting), zoals Hoogeveenseweg en Schapendijk;
- Bosjes (restanten heide);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Gewijzigde historische structuur en karakter (wijziging verkavelingsgrootte en -oriëntatie, aanleg N381).

Cultuurhistorisch deelgebied J10: Bruntinger Binnenveld

- Genormaliseerde beekloop;
- Restant oud wegenpatroon met beplanting (Wijsterseweg en Hoogeveenseweg);
- Bosje (restant heide);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Gewijzigde historische structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied J11: Mantinger Binnenveld (attentiegebied)

- Open landschap met karakteristieke noordwest-zuidoost georiënteerde strookverkaveling;
- Oude doorgaande weg (Steendervalsweg) met bebouwingslint;
- Oude markegrens (Hullenraai);
- Genormaliseerde beek;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (beekdalen, es van Mantinge en onontgonnen gebieden) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J12: Ekkelkampen (attentiegebied)

- Open landschap met karakteristieke (overwegend) oost-west georiënteerde strokenverkaveling gericht op de Heirweg;
- Oude doorgaande wegen (Heirweg en Mantingerdijk);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (veenontginning, beekdalen, es van Mantinge en onontgonnen gebieden) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J13: Koolven (attentiegebied)

- Kleinschalig landschap met groenstructuren en korte, strookvormige kavels (Landarbeiderswetgebied¹³⁰);
- Rationeel wegenpatroon (Haarweg, Hullenzandweg en Koolven) met daarlangs bebouwing met erfbeplanting;
- Ven;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (onontgonnen heide en veenontginning) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J14: Drijbersche Binnenveld

- Open landschap met karakteristieke gerende strookvormige verkaveling, afgewisseld met blokken stroken en plaatselijk bosjes;
- Oude doorgaande wegen (Hullendijk);
- Rechte ontginningswegen (De Hullen);
- Verspreide bebouwing;
- Het vroeg-20^e-eeuwse Linthorst-Homankanaal met kades en beplanting en bruggen (waardevol watererfgoed);
- Oude begrenzingen naar aangrenzende beekdal deels intact (markering door weg (De Marsen) en beplanting);
- Oude markegrenzen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961) en Drijber (1962);
- Deels gewijzigde historische structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied J15: Drijbersche Veld (attentiegebied)

- Karakteristieke noordwest-zuidoost georiënteerde strookverkaveling, georiënteerd op Berkenweg of het Linthorst-Homankanaal;
- Oud wegenpatroon (o.a. Berkenweg en toegangswegen);
- Het vroeg-20^e-eeuwse Linthorst-Homankanaal met kades en beplanting;
- IJl boerderij lint aan kop van percelen langs Berkenweg en Linthorst-Homankanaal;
- Oude markegrenzen;
- Kleine bosjes;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961) en Drijber (1962);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (onontgonnen heide en andere jonge ontginningen) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J16: Hulschding

- Overwegend open landschap (afwisselend blokvormige en strookvormige verkaveling) met begroeiing langs wegen,
- oud wegenpatroon (o.a. Berkenweg, Kremboong en Oostermaat);
- verspreide boerderijen langs Berkenweg, Kremboong en Oostermaat;
- oude markegrenzen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Drijber (1962);
- Historische structuur en karakter deels intact (overgang naar beekdal sterk gewijzigd).

¹³⁰ De landarbeiderswet is in 1918 aangenomen om het grondbezit onder arbeiders te bevorderen, zodat ze zich tot kleine boeren konden opwerken. Langs de Haarweg, het Koolveen en de Haarweg zijn woningen gebouwd, zodat de arbeiders de omringende heide konden ontginnen (Nieuwbalinge.eu 2017).

Cultuurhistorisch deelgebied J17: Meeuwenhenst

- Overwegend open landschap met plaatselijk restant zeer regelmatige strookvormige verkaveling;
- Restant oud wegenpatroon (Oostering, Wijsterseweg, Vamweg);
- De 19^e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- Boerderijlint Wijsterseweg;
- Oude markegrens;
- Groenstructuur op overgang naar aangrenzende beekdal;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Drijber (1962);
- Historische structuur en karakter (van oorsprong open gebied met overwegend zeer regelmatige strookvormige verkaveling) gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied J18: Westergoor

- Afwisseling open landschap (brede strookverkaveling) en bosjes met vennen (restant onontgonnen gebied);
- Restant oud wegenpatroon (Wijsterseweg, Vamweg);
- Oude markegrens;
- Groenstructuur op overgang naar aangrenzende beekdal;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Drijber (1962);
- Historische structuur en karakter a.g.v. bedrijventerrein VAM sterk gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied J19: Oostersche Veld (attentiegebied)

- Karakteristieke (gerende) strookverkaveling vanaf de Wijsteressen;
- Overwegend open landschap met plaatselijk groenstroken en bosjes;
- Oude doorgaande wegen (Drijberseweg, Marsweg, Bruntingerweg, Vamweg, Emelangen en Nieuwe Es);
- De 19^e-eeuwse spoorbaan Meppel-Groningen;
- Het vroeg-20^e-eeuwse VAM-kanaal;
- Bebouwingslinten langs Nieuwe Es, Drijberseweg en Linthorst-Homanskanaal met kades en beplanting;
- Restant oud wegenpatroon (Wijsterseweg, Vamweg);
- Intacte begrenzing met es (wegen en/of beplanting);
- Oude markegrens;
- Het vroeg 20^e-eeuwse Linthorst-Homanskanaal met kades met beplanting en brug (waardevol watererfgoed);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Drijber (1962);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (Wijsteres, jonge ontginningen en beekdalen) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J20: Westersche Veld

- Open landschap met onregelmatige blokvormige en strookvormige verkaveling;
- Oude doorgaande weg (De Steegde);
- Rationeel wegenpatroon met langs De Steegde en Grondselweg ijl bebouwingslint;
- De 19^e-eeuwse spoorbaan Meppel-Groningen;
- Oude begrenzingen met essen van Spier en Wijster (weg met begroeiing) intact;
- Oude markegrens;
- Restant Celtic field;
- Historische structuur (verkaveling, wegenpatroon, bebouwingslinten) sterk gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied J21: Spierseveld (attentiegebied)

- Half open landschap met groenstructuren en bosjes (restanten onontgonnen gebied) en een karakteristieke gerende verkaveling;
- Oude doorgaande weg (Moraineweg) met uitloper bebouwing Spier;
- Toegangswegen vanaf Spier naar agrarische percelen;
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (Spieringeres, jonge ontginningen en onontgonnen gebieden) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J22: Zuiderkluft

- Open landschap met rationele verkaveling (brede strookvormige percelen) en rechte ontginningswegen;
- Oude doorgaande wegen (Lheebroek-Smalbroek en Terhorst) met verspreide bebouwing;
- Restant toegangswegen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Dwingeloo Smalbroek (1968);
- Gewijzigde historische structuur gewijzigd (verkaveling, wegen, begrenzing beekdalen e.d.).

Cultuurhistorisch deelgebied J23: Beiler Turfkuilen:

- Open landschap met rationele verkaveling (brede strookvormige percelen) en rechte ontginningswegen met beplanting;
- Deels intacte overgang met beekdal (weg met beplanting);
- Restanten onontgonnen gronden;
- Oude doorgaande weg (Beilerweg);
- De 19^e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- IJl bebouwinglint langs spoorlijn en Beilerweg;
- Oude markegrenzen;
- Grotendeels intacte historische structuur en karakter ondanks schaalvergroting.

Cultuurhistorisch deelgebied J24: Looveen

- Open landschap met strookvormige ververkaveling aan weerszijden van spoorlijn;
- IJl bebouwinglint langs spoorlijn;
- De 19^e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- Oude doorgaande weg (Kampsweg) met beplanting;
- Deels gewijzigde historische structuur (schaalvergroting en verwijdering).

Cultuurhistorisch deelgebied J25: Brunstingerveld

- De 18^e-eeuwse Beilervaart met kades en Hijkerbrug (waardevol watererfgoed);
- IJl bebouwinglint (met waardevolle bebouwing) langs Beilervaart;
- Rechte ontginningswegen met plaatselijk verspreide bebouwing;
- Restanten heidegebieden (deels bebost) en vennen;
- Oude markegrens;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hijken (1960) en Dwingelo Smalbroek (1968);
- Deels gewijzigde historische structuur (verkaveling, openheid).

Cultuurhistorisch deelgebied J26: Veltkamp

- De 18^e-eeuwse Beilervaart met kades, Hijkerbrug en Brunstingerbrug (waardevol watererfgoed);
- Oude doorgaande wegen (Brunsting);
- Rechte ontginningswegen;

- Oude dorpskern Brunsting met brink, waardevolle bebouwing en monumentale bomen (gaat over in ijl bebouwingslint langs Brunsting);
- IJl bebouwingslint (met waardevolle bebouwing) langs Beilervaart;
- Restanten heidegebieden (bebost);
- Oude markegrens;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hijken (1960) en Dwingelo Smalbroek (1968);
- Historische structuur (verkaveling) en karakter deels gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied J27: Westerveld

- Open landschap met strookvormige verkaveling;
- Restanten heidegebieden (deels bebost) en vennen;
- Rechte ontginningswegen (o.a. Vorrelveenseweg en Meerweg) met plaatselijk ijle bebouwingslinten;
- Oude markegrens;
- Onderdeel ruilverkaveling Hijken (1960);
- Oorspronkelijke historische structuur gewijzigd (o.a. N381, verkaveling).

Cultuurhistorisch deelgebied J28: Oosterveld

- Open landschap met onregelmatige strookvormige en blokvormige verkaveling;
- Oude doorgaande weg (Leemdijk);
- De 18^e-eeuwse Beilervaart en het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades en beplanting;
- Bebouwingslint langs Beilervaart en Oranjekanaal;
- Waardevol watererfgoed, zoals de Van Dijksbrug;
- Onderdeel ruilverkaveling Hijken (1960) en Smilde (1983);
- Oorspronkelijke historische en karakter structuur deels intact.

Cultuurhistorisch deelgebied J29: Vloeivelden

- Open landschap met plaatselijk bosjes;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades en beplanting en loskade (waardevol watererfgoed);
- Bebouwingsconcentratie langs Oranjekanaal;
- Oude markegrens;
- Recht wegenpatroon (o.a. Zwarte weg en Leemdijk) met sterk verspreide bebouwing;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Sterk gewijzigde historische structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied J30: Westerkamp

- Open landschap met onregelmatige strookvormige verkaveling dwars op o.a. Oranjekanaal;
- Oude doorgaande weg (Leemdijk);
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades, beplanting en brug (waardevol watererfgoed);
- Bebouwingslint langs Oranjekanaal;
- Restanten *Celtic fields*;
- Onderdeel ruilverkaveling Hijken (1960);
- Deels gewijzigde historische structuur en karakter (o.a. verkaveling, wegenpatroon).

Cultuurhistorisch deelgebied J31: Steenmaaten

- Het vroeg-20^e-eeuwse Linthorst-Homanskanaal (met kades en beplanting) met gemaal Holthe en sluis De Hof (waardevol watererfgoed);

- Oude doorgaande wegen (Holthe en Beilerweg);
- Bebouwingslint met waardevolle bebouwing langs Beilerweg;
- Onderdeel ruilverkaveling Broekstreek (1961);
- Historische structuur (begrenzing met beekdal en es, verkaveling) deels gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied J32: Makkumerveld

- Intacte begrenzing met beekdal (weg met beplanting);
- Oude doorgaande weg (Lieving-N856);
- Rechte ontginningswegen (Makkum);
- Bebouwingslint langs Lieving en westelijke deel Makkum;
- Restanten groenstructuren en bosjes;
- Onderdeel ruilverkaveling Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter deels intact (verdichting en uitbreiding bebouwingslint en verdwijnen groenstructuren).

Cultuurhistorisch deelgebied J33: Scharrebroek

- Openlandschap met onregelmatige, strookvormige verkaveling en voormalig beekdal;
- Oude doorgaande weg (Holthe-Holtherstraat);
- IJl bewoningslint langs Holthe-Holtherstraat en Scharreveld;
- Oude markegrenzen;
- Onderdeel ruilverkaveling Broekstreek (1961);
- Historische structuur (verkaveling, wegen e.d.) grotendeels sterk gewijzigd.

Cultuurhistorisch deelgebied J34: Hamstukken (attentiegebied)

- Afwisseling open landschap met rationele verkavelingsstructuur (gerende strokenverkaveling) en een kleinschalig landschap (bosjes en groenstructuren) met blokvormige verkaveling;
- Groenstructuren op begrenzing met beekdalen;
- Rechte ontginningswegen (Hamveld) met verspreide boerderijen;
- Oude markegrenzen;
- Onderdeel ruilverkaveling Broekstreek (1961);
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (beekdal, onontgonnen gebied en jongen ontginningen) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J35: Hamveld (attentiegebied)

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur (strokenverkaveling dwars op Beilerstraat en Kruumtseveld) onderbroken door begroeiing bij erven en langs wegen;
- Restanten onontgonnen gronden (heide, bos);
- Intacte begrenzing met beekdal gemarkeerd door wegen met beplanting;
- Oude doorgaande wegen (Zwiggelterstraat, Beilerstraat-N856, Oude Beilerweg en Kruumtseveld);
- IJl bebouwingslint langs Beilerstraat;
- Historische structuur en karakter van het gebied, alsmede de relatie met het omringende landschap (beekdal) zijn grotendeels intact: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied J36: Hooima Veld

- Intacte begrenzing met beekdal en es gemarkeerd door beplanting en/of wegen;
- Restant oud wegenpatroon (o.a. Zwiggelterweg en Tilbrugstraat-N374);
- Bosje als restant onontgonnen gronden;
- Onderdeel ruilverkaveling Westerbork (1967);

- Vrijwel geheel gewijzigde interne structuur (wegen, verkaveling e.d.).

Cultuurhistorisch deelgebied J37: Zwiggelerveld-zuid

- Overwegend open landschap met rationele verkavelingsstructuur (langgerekte strookvormige verkaveling dwars op het Oranjekanaal en wegenpatroon) met plaatselijk bosjes (restanten onontgonnen gebied);
- Oude doorgaande wegen, zoals Klateringerweg, Hoofdstraat en Elperweg;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kade en beplanting;
- Waardevol watererfgoed, zoals brug over het Oranjekanaal;
- IJl bebouwingslint langs Oranjekanaal en Hoofdstraat;
- Deels intacte overgang naar beekdal (Oostervenen met beplanting);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Grotendeels intacte historische structuur en karakter met plaatselijk wijziging verkaveling (in patroon en kavelgrootte).

Cultuurhistorisch deelgebied J38: Zwiggelerveld-noordwest

- Overwegend open landschap met langgerekte strookvormige verkaveling dwars op het Oranjekanaal en wegenpatroon met restanten onontgonnen gebied (bosjes en heide);
- Oude doorgaande wegen, zoals Halerweg, Oosthalen en Klateringerweg;
- Toegangswegen agrarisch gebied vanaf Oranjekanaal, Halerweg en Oosthalen;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kade en beplanting;
- Waardevol watererfgoed, zoals brug over het Oranjekanaal en Zwiggelersluis;
- IJl bebouwingslint langs Oranjekanaal, Halerweg en Oosthalen;
- Grotendeels intacte begrenzing met omringende landschappen (beekdalen, onontgonnengebied en Hooghaler Es);
- Oude markegrenzen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Westerbork (1967);
- Grotendeels intacte historische structuur en karakter met plaatselijk wijziging verkaveling (in patroon en kavelgrootte).

Cultuurhistorisch deelgebied J39: Noorderkluft

- Open landschap met overwegend strokenverkaveling (met name gericht op spoorlijn en Eursing-Beilerweg) onderbroken door beplanting rond boerderijen, langs wegen en plaatselijk perceelsbeplanting;
- Restanten onontgonnen gebied (heide en bos);
- Oude doorgaande weg (Eursing-Beilerweg);
- Rechte ontginningswegen;
- Oude markegrenzen;
- De 19^e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- Het 19^e-eeuwse Oranjekanaal met kades en beplanting;
- IJl bebouwingslint langs Eursing-Beilerweg, Oranjekanaal en spoorlijn;
- Onderdeel ruilverkaveling Hijken (1960);
- Knooppunt van (historische) infrastructuur met deels gewijzigde structuur en karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied J40: Laaghalerveld

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur (overwegend strokenverkaveling georiënteerd op wegen) onderbroken door beplanting rond boerderijen en langs wegen;
- Oud wegenpatroon (o.a. Laaghalerveen, De Streek en Hijkerweg);
- Bebouwingslint (waaronder waardevolle bebouwing) langs Laaghalerveen, De Streek en Hijkerweg;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hooghalen (1971);

- Deels gewijzigde intacte historische structuur en karakter (verkaveling).

Cultuurhistorisch deelgebied J41: Lage Veld

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur (overwegend strokenverkaveling met verschillende orientatie) onderbroken door beplanting rond boerderijen en langs wegen;
- Restanten onontgonnen gebied (heide en bos);
- Overwegend rechte wegen (o.a. Asserweg, Geelbroekerweg, Boermarkeweg en Paradijsweg) met verspreide boerderijen;
- De 19^e-eeuwse spoorbaan Meppel-Groningen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Hooghalen (1971);
- Relatief intacte historische structuur en karakter onderbroken door A28.

3.4.6 Cultuurhistorisch landschapstype S (Smilderven)

Historisch beeld

De Smilderven vormden lange tijd een ontoegankelijk gebied, dat pas vanaf de 17^e eeuw, onder invloed van de toenemende brandstofbehoefte van de steden, systematisch is afgegraven voor de turfwinning en vervolgens is ontgonnen als landbouw gebied. Voor de ontvening is in 1612 de Smildervaart aangelegd, waarlangs de nederzetting Hoogersmilde is ontstaan. De turf werd via de Oude Vaart en de Smildersvaart naar Meppel afgevoerd. Tussen 1769 en 1780 werd de Drentse Hoofdvaart aangelegd als verbetering van de Smildervaart. Voor de afwatering en afvoer van de gewonnen turf werden vanaf de hoofdvaart kanalen, de zogenaamde wijken, gegraven. De oude markegrenzen vormden de grens van de veenontginningen. Langs de Drentse Hoofdvaart ontstond tussen Assen en Hoogersmilde (na verloop van tijd) een aaneengesloten reeks van lintdorpen (Hoogersmilde, Hijkersmilde, Smilde, Bovensmilde en Kloosterveen). Langs de hoofdijken ontstonden plaatselijk eveneens (ijle) bebouwingslinten.

De wijken werden meestal tot in het onderliggende zand uitgegraven, waardoor het wijkenpatroon na de ontvening aanwezig bleef. Halverwege tussen twee wijken werd voor de ontwatering nog een sloot gegraven, waardoor smalle, langgerekte percelen ontstonden. Als gevolg hiervan ontstond een open en rechtlijnig landschap.

De Drentse Hoofdvaart heeft zich na de ontvening ontwikkeld als belangrijke verkeersader, waardoor er een uitgebreid stelsel van bruggen en sluiscomplexen zijn aangelegd. Om de Drentse Hoofdvaart bevaarbaar te houden (aanvoer water) en een verbinding tussen Beilen en Meppel te creëren is in 1791 de Beilervaart gegraven. In 1816 is vanaf de Drentse Hoofdvaart in noordwestelijke richting de Norgervaart gegraven voor de vervening van dit gebied. Tussen 1852 en 1858 is het Oranjekanaal aangelegd als ontsluiting van enkele veengebieden ten oosten van Midden-Drenthe.¹³¹

Huidige situatie

Mede als gevolg van de rationele inrichting van het landschap, is de historische structuur van het gebied in hoofdlijnen nog intact aanwezig. Vanaf de jaren vijftig en zestig zijn echter veel wijken, o.a. door de ruilverkavelingen, versmald tot sloten of geheel gedempt. De van oorsprong smalle strokenverkaveling is hierdoor op sommige plekken sterk verbreed, waardoor de van oorsprong zeer regelmatige inrichting van het landschap is onderbroken. Achter het aaneengesloten dorpslint langs de Drentse Hoofdvaart zijn bij de dorpskernen van Hoogersmilde,

¹³¹ Provincie Drenthe 2009, 105-107.

Hijkersmilde, Smilde en Bovensmilde uitbreidingswijken ontstaan. De aanleg van bossen in dit gebied, zoals de Norgervaart, heeft de openheid van het landschap eveneens aangetast. In de afgelopen jaren is langs de Jonkerswijk en ten zuiden van de Beilervaart zand gewonnen, waardoor hier zandwinningsplassen zijn ontstaan.¹³²

Cultuurhistorische karakteristiek per deelgebied (Smildervenen)

Cultuurhistorisch deelgebied S1: De Zeven Blokken

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en dorpslinten en langs wegen;
- Hoofdas (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) wijkensysteem (deels met begeleidende wegen);
- Aaneengesloten bebouwingslint met waardevolle bebouwing en monumentale bomen langs hoofdas (Drentse Hoofdvaart);
- IJl bebouwingslint langs de hoofdwijken (Van Lierswijk, Griendmanswijk en Jonkerswijk) en Norgervaart;
- Waardevol watererfgoed, zoals de Mr. Sickensbrug, Van Liersbrug, loskade, gemaal Norgervaart);
- Oude markegrens als begrenzing vervening en gemeentegrens (contrast door bebossing veenontginningen in aangrenzende gemeente);
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Karakteristiek veenontginning gebied met deels intacte historische structuur en deels intact open karakter.

Cultuurhistorisch deelgebied S2: 1^e en 2^e Blok (attentiegebied)

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en dorpslinten en langs wegen;
- Hoofdas (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) wijkensysteem (deels met begeleidende wegen);
- Aaneengesloten bebouwingslint (met waardevolle bebouwing) langs hoofdas (Drentse Hoofdvaart);
- IJl bebouwingslint langs hoofdwijken (Jonkerswijk, Evert Hendrikswijk Ne Kijmelswijk);
- Waardevol watererfgoed, zoals loskade en Koopbakkersdraaibrug;
- Oude markegrens als begrenzing vervening en gemeentegrens;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Karakteristiek veenontginning gebied met intacte historische structuur en karakter: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied S3: De Witte Wijk

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en dorpslinten en langs wegen;
- Hoofdas (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) wijkensysteem (deels met begeleidende wegen);
- Aaneengesloten bebouwingslint met waardevolle bebouwing en bomen langs hoofdas (Drentse Hoofdvaart);
- IJl bebouwingslint langs hoofdwijken en wegen (o.a. Nieuwewijk, Leemdijk, Timmerswijk);
- Doorgaande weg en wijk naar Appelsga (Witte Wijk);
- Oude markegrens als begrenzing vervening en gemeentegrens;
- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en dorpslinten en langs wegen;

¹³² Topotijdreis 2017.

- Waardevol watererfgoed, zoals de Tentingerdraaibrug, Damsluis (incl. brug) en sluis bij de inlaat Kromme Wijk;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Historische structuur en karakter deels gewijzigd (schaalvergroting).

Cultuurhistorisch deelgebied S4: Wolvenberg

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen, dorpslinten en wegen en bosjes (restanten onontgonnen grond) op de hoger gelegen gronden;
- Hoofdas (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (vergrootte) strokenverkaveling;
- Aaneengesloten bebouwingslint met waardevolle bebouwing langs hoofdas (Drentse Hoofdvaart);
- Doorgaande weg (Twee provinciënweg-N381);
- Oude markegrens als begrenzing verving en gemeentegrens;
- Waardevol watererfgoed, zoals de Spiersbrug;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Historische structuur en karakter deels gewijzigd (schaalvergroting).

Cultuurhistorisch deelgebied S5: Bisschopsgat

- Overgang open landschap (rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en langs wegen) naar gesloten landschap (bossen) op hoger gelegen gronden;
- Hoofdas (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) strokenverkaveling en wegen;
- Bebouwingslint met waardevolle bebouwing langs hoofdas (Drentse Hoofdvaart);
- Tweede (ijl) bebouwingslint op enige afstand van Drentse Hoofdvaart (overwegend individuele toegangswegen);
- Doorgaande weg (Twee provinciënweg-N381);
- Waardevol watererfgoed, zoals de Veenesluis;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Historische structuur en karakter deels gewijzigd (schaalvergroting).

Cultuurhistorisch deelgebied S6: Beilervaart

- Hoofdas (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) strokenverkaveling en wegen;
- Aaneengesloten bebouwingslint met waardevolle bebouwing langs hoofdas (Drentse Hoofdvaart);
- IJl bebouwingslint langs de Beilervaart;
- De 18^e-eeuwse Beilervaart geflankeerd door kade met beplanting;
- Waardevol watererfgoed, zoals de Van Dijksbrug over de Beilervaart;
- Restanten heide met vennen;
- Zandwinningsplas;
- Oude markegrens;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Historische structuur en karakter gewijzigd a.g.v. schaalvergroting, natuurontwikkeling en zandwinning.

Cultuurhistorisch deelgebied S7: Oranjekanaal

- Hoofdas (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) strokenverkaveling en (water)wegen;
- Aaneengesloten bebouwingslint met waardevolle bebouwing en monumentale bomen langs hoofdas (Drentse Hoofdvaart);

- De 18^e-eeuwse Beilervaart en het 19^e-eeuwse Oranjekanaal geflankeerd door kade met beplanting;
- IJl bebouwingslint langs Oranjekanaal en de Vaartweg;
- Waardevol watererfgoed, zoals de Spiersbrug, Smildigersluis, brug over het Oranjekanaal en enkele loskaden;
- Oude markegrens;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Historische structuur en karakter gewijzigd a.g.v. schaalvergroting.

Cultuurhistorisch deelgebied S8: Langeslagsveen

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen, dorpslinten en langs wegen en bosjes op rand veenontginning;
- Hoofdass (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) wijkensysteem (deels met begeleidende wegen);
- Aaneengesloten bebouwingslint langs hoofdass (Drentse Hoofdvaart);
- IJl bebouwingslint langs hoofdwijken (Suermonds of Dikke Wijk);
- Oude markegrenzen;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Historische structuur en karakter deels intact (schaalvergroting).

Cultuurhistorisch deelgebied S9: Suermondsblok (attentiegebied)

- Hoofdass (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) wijkensysteem (deels met begeleidende wegen);
- Aaneengesloten bebouwingslint met waardevolle bebouwing en monumentale bomen langs hoofdass (Drentse Hoofdvaart);
- IJl bebouwingslint langs hoofdwijken en wegen (Eekhoutswijk, Suermonds of Dikke Wijk en Laaghalerveen);
- Afwisseling gesloten (productiebosjes) en open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en dorpslinten en langs wegen;
- Waardevol watererfgoed, zoals de Molensluis, Koopbakkersdraaibrug;
- Oude markegrens ;
- Onderdeel ruilverkavelingsgebied Smilde (1983);
- Karakteristiek (jong) veenontginningsgebied met grotendeels intacte historische structuur en karakter: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied S10: Molenwijk

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en dorpslinten en langs wegen;
- Hoofdass (kanaal met kade aan weerszijden) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) wijkensysteem (deels met begeleidende wegen);
- Aaneengesloten bebouwingslint met waardevolle bebouwing langs hoofdass (Drentse Hoofdvaart);
- IJl bebouwingslint langs hoofdwijken en wegen (Eekhoutswijk, Duikerslootwijk, Witterweg en Molenwijk);
- Historische structuur en karakter deels intact (schaalvergroting)

3.4.7 Cultuurhistorisch landschapstype V (de Venen)

Historisch beeld

De venen in het zuidoostelijke deel van de gemeente Midden-Drenthe vormen een langgerekte, noordoost-zuidwest georiënteerde uitloper van de veenkoloniën rond Hoogeveen. Het gebied rond Hollandscheveld, ten zuiden van de gemeente, is al vanaf 1625 afgegraven. De smalle strook veen, die binnen de gemeentegrenzen valt, bleef lange tijd een onontgonnen met plaatselijk kleine gebieden waar turf werd gewonnen. Pas in de 19^e eeuw is men begonnen ook dit gebied systematisch te ontginnen, door vanaf de (verlengde) Hoogeveensche de Middenraai te graven. Dwars op de Middenraai werden wijken gegraven, die het mogelijk maakten om het veen af te voeren. Nadat het veen was afgegraven werd de vrijgekomen grond in eerste instantie met naaldbos beplant. Toen de houtprijzen zakten, werd het gebied ontgonnen voor de landbouw en werden aan de kop van de strookvormige percelen, langs de Middenraai, grote boerderijen gebouwd. Op de overgang van het veen naar de hoger gelegen gronden ontstond het ontginningsdorp Nieuw-Balinge. Het gebied ten noorden hiervan, het Witte Veen, bleef tot in de 20^e eeuw onaangetast.¹³³

In het begin van de 20^e eeuw werd het turf door de winning van Limburgse steenkool steeds minder belangrijk als brandstof. Om de werkloosheid te bestrijden werd in 1924 de ontginningsmaatschappij N.V. Het Lantschap Drenthe opgericht, waarin zeventien gemeenten aandelen hadden. De ontginningsmaatschappij kocht in 1925 600 hectare van het Witte Veen aan. Het gebied werd ontwaterd door vanaf de Middenraai een kanaal te graven. Tussen Orvelte en Mantingerdijk werd een nieuwe weg (de huidige Meester J.B. Kanweg) aangelegd met dwars daarop een weg naar Garminge (de huidige Meester Harm Smeengeweg). Om de werkloze veenarbeiders, die waren geselecteerd, te vestigen, werden rond een groenstrook (een soort kunstmatige brink) bij het kruispunt van deze wegen vijftig arbeiderswoningen en enkele boerderijen gebouwd. Aan de brink werden tevens een buurthuis, een lagere school, een hervormde en een gereformeerd kerkje gebouwd. De arbeiders konden vervolgens de ontgonnen grond van de ontginningsmaatschappij pachten om zo zelfstandig boer te worden. Ten oosten van het dorp zijn door Staatsbosbeheer productiebossen aangelegd.¹³⁴

Huidige situatie

Het cultuurhistorische gebied De Venen is recent ontgonnen, (mede) waardoor de historische structuur van dit gebied nog vrijwel intact aanwezig is. In de tweede helft van de 20^e eeuw zijn de percelen vergroot door samenvoeging van kavels, waarbij echter de hoofdstructuur intact is gebleven. Vanaf de jaren vijftig heeft de bebouwing van Nieuw-Balinge zich in een kleinschalige nieuwbouwwijk buiten het oude wegenpatroon uitgebreid. In de jaren zeventig hebben de In de jaren zeventig is dwars door het gebied de provinciale weg N381 aangelegd, die echter grotendeels oude verkavelingsgrenzen volgt. In de jaren tachtig is in het productiebos zand gewonnen, waardoor een meertje "Het Zandzuiggat" is ontstaan. Aan het begin van de 21^e eeuw is het bebouwingslint van Witteveen verdicht door de aanleg van een bungalowpark langs de Mr. J.B. Kanweg.¹³⁵

¹³³ Landschapsgeschiedenis 2016; Provincie Drenthe 2009, 143-147.

¹³⁴ Landschapsgeschiedenis 2016; Punter 2001.

¹³⁵ Topotijdreis 2017.

Cultuurhistorische karakteristiek per deelgebied (de Venen)

Cultuurhistorisch deelgebied V1: Lange Slagen (attentiegebied)

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en langs wegen;
- Hoofdas (kanaal met weg) met dwars daarop (en evenwijdig daaraan) wijkensysteem;
- Bebouwingslint (met waardevolle bebouwing) langs hoofdas (Middenraai);
- Restant oude bebossing van na de vervening op overgang naar de hoger gelegen gronden;
- Karakteristiek veenontginning-gebied met intacte historische structuur: attentiegebied.

Cultuurhistorisch deelgebied V2: Mekelmeersche Veen

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beslotenheid beplanting rond boerderijen en de Verlengde Middenraai;
- Rechte hoofdas (kanaal met weg) met loodrecht daarop gerichte strookverkaveling;
- Bebouwingslint langs hoofdas (Verlengde Middenraai);
- Restant natuurlijke landschap in de vorm van pingoruïne (Mekelermeer);
- Restant oude weg (pre-ontginning) in de vorm van Mantingerdijk;
- Deels onderdeel ruilverkavelingsgebied Broekstreek (1961);
- Grotendeels intacte historische structuur.

Cultuurhistorisch deelgebied V3: Witteveen (attentiegebied)

- Open landschap met rationele verkavelingsstructuur onderbroken door beplanting rond boerderijen en langs wegen;
- Rechthoekige wegen- en waterstructuur met een min of meer noord-zuid georiënteerde hoofdstructuur (Meester J.B. Kanweg) en loodrecht of parallel aangelegd (water)wegen (waaronder Meester Harm Smeengeweg);
- Gepland ontginningsdorp met huizen en boerderijen in vaste ritmiek en plaatsing aan het lint;
- Waardevolle bebouwing;
- Productiebos als contrast in openheid;
- Restant natuurlijk landschap in de vorm van oude venen (Lange Veen of Stobbenplas);
- Bijzonder voorbeeld van een jonge ontginning met gepland dorp als werkverschaffingsproject en met een intacte historische structuur: attentiegebied en provinciaal aandachtsgebied.

3.4.8 Bebouwde kommen

Het onderzoeksgebied was lange tijd relatief schaars bebouwd met enkele relatief kleine (es)dorpen en langgerekte lintdorpen. De dorpen maakten lange tijd deel uit van het agrarische landschap en groeiden voornamelijk door inbreiding in de bestaande kernen en langs de oude wegen. Na de Tweede Wereldoorlog was dit voor een aantal dorpen niet langer voldoende en zijn dorpen uitgebreid door de aanleg van nieuwbouwwijken. De oude structuur van het landschap maakte plaats voor een nieuwe stedenbouwkundige structuur, waardoor de oude samenhang van de oude dorpskern met het omringende landschap verdween. De cultuurhistorische karakteristiek van deze gebieden wordt nog slechts in ondergeschikte mate door de oude historische structuren bepaald en kan slechts globaal worden beschreven. Voor een gedetailleerder beeld zou een veldinspectie moeten worden uitgevoerd, waarbij ook het bebouwingsbeeld in kaart zou moeten worden gebracht. Derhalve vallen deze gebieden buiten de

attentiegebieden. Het gaat om de uitbreidingswijken van Beilen, Bovensmilde, Hijken, Hijkersmilde, Hoogersmilde, Nieuw-Balinge, Smilde en Westerbork.

Bebouwde kom Beilen

Beilen is een oud esdorp dat in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden nabij de Berkelstroom is ontstaan. Het dorp ontwikkelde zich van de weg van Meppel naar Groningen tot hoofdplaats van het gelijknamige dingspel. Bij een grote brand in 1820 verloor Beilen voor een groot deel haar agrarische karakter; veel boerderijen werden niet meer opgebouwd, maar herbouwd als woonhuizen of bedrijfspanden. Na het midden van de 19e eeuw kreeg Beilen een regionale centrumfunctie, maar pas na de Tweede Wereldoorlog breidde het dorp zich sterk uit. De oude dorpskernen van Beilen én Eursing werden daarbij in de uitbreidingswijken opgenomen, waardoor de oude relatie met het omringende agrarische landschap geheel verdween.¹³⁶

Cultuurhistorische karakteristiek Beilen

- Naoorlogse uitbreidingswijken rond oude dorpskern;
- Oud wegenpatroon (o.a. Asserweg, Brunstingerstraat, Grote Drift, Esweg, Eursingerweg, Molenstraat) met daarlangs de oude dorpskernen van Beilen (met restant oude brink) en Eursing;
- Doorsneden door de rechtgetrokken Beilerstroom en Leek Watering;
- Doorsneden door de 18^e-eeuwse Beilervaart en het vroeg 20^e-eeuwse Linthorst-Homankanaal;
- Begrensd door de 19^e-eeuwse spoorlijn Meppel-Groningen;
- Waardevolle bebouwing en bomen.

Bebouwde kom Bovensmilde

Bovensmilde is een langgerekt kanaaldorp, dat in de eerste helft van de 19^e eeuw is gesticht als veenkolonie aan weerszijden van de Drentse Hoofdvaart. Met de stichting van Bovensmilde was vrijwel het gehele Smilderveen vergraven. De nederzetting werd vroeger ook Nieuw-Smilde genoemd. Na de Tweede Wereldoorlog is aan de zuidoostzijde van de Drentse Hoofdvaart een uitbreidingswijk tot stand gekomen.¹³⁷ Deze nieuwbouwwijk vormt het gebied 'bebouwde kom Bovensmilde'.

Cultuurhistorische karakteristiek Bovensmilde

- Naoorlogse uitbreidingswijk ten zuidoosten van kanaaldorp;
- Restanten oude ontginningsstructuur in de vorm van wijken en ontsluitingswegen (Witterweg);
- Een 19^e-eeuws bewoningslint langs de Witterweg;
- Waardevolle bebouwing en bomen.

Bebouwde kom Hijken

Hijken is ontstaan als een esdorp met vier grotere escomplexen en vijf brinken, te midden van heidevelden in het noordwesten en hooilanden langs de Hijkerleek in het zuidoosten. De eerste vermelding van het dorp dateert uit 1370 (late middeleeuwen) en de eerste ontginningen dateren uit ca. 1900. Archeologisch onderzoek heeft echter aangetoond dat al in de prehistorie nederzettingen aanwezig waren. Het dorp werd tussen 1852 en 1858 in tweeën gesplitst door het graven van het Oranjekanaal. Heidevelden liggen nu ten noorden (Hijkerveld) en ten zuiden (Zuid-Hijkerzand) van het kanaal. Ten zuidwesten van het dorp ligt een

¹³⁶ Stenvert *et al.* 2001, 80.

¹³⁷ Stenvert *et al.* 2001, 184.

pingoruïne (het Hijkermeer). Nieuwbouw is vooral in het westelijke deel van Hijken te vinden.

Cultuurhistorische karakteristiek Hijken

- Esdorp omgeven door vier escomplexen (van noord naar zuid: Nastering Esch, Noord Kamp, Wester Kamp en Hijker Esch) en heidevelden
- Liggend langs een beekdal (Hijker Weiden)
- Recente uitbreidingswijken vooral in het westelijke deel van Hijken
- Vijf voormalige brinken en oude wegenstructuur
- Oranjekanaal (laat 19^e eeuw) met drie bruggen (nu twee)
- Waardevolle bebouwing

Bebouwde kom Hijkersmilde

Hijkersmilde is in oorsprong een langgerekt kanaaldorp, dat rond 1770 is ontstaan toen door de aanleg van de Drentse Hoofdvaart (1767-1780) het noordelijke deel van het Smilderveen kon worden ontgonnen. Vanuit Hijken werd langs het kanaal de nederzetting Hijkersmilde gesticht. De bebouwing bestond in eerste instantie voornamelijk uit boerderijen, landarbeiders- en vervenerswoningen. In 1915-1916 werden door de Nederlandse Tramweg Maatschappij spoorlijnen aangelegd tussen Assen en Meppel met in Hijkersmilde een karakteristiek station.¹³⁸ Na de Tweede Wereldoorlog is aan de westzijde van het kanaal een kleine nieuwbouwwijk tot stand gekomen. Deze nieuwbouwwijk vormt het gebied 'bebouwde kom Hijkersmilde'.

Cultuurhistorische karakteristiek Hijkersmilde

- Naoorlogse uitbreidingswijk ten noordwesten van kanaaldorp;
- Doorsneden door oude doorgaande weg (Leemdijk).

Bebouwde kom Hoogersmilde

Hoogersmilde is een langgerekt kanaaldorp, dat is ontstaan door de vervening van het veengebied in de marken van Diever en Leggeloo. Het veengebied is in 1614 gekocht door een groep Amsterdammers, die de Compagnie der Dieverder, Leggeler en Smilder Venen oprichtten. Door de aanleg van de Drentse Hoofdvaart in 1767-1780 werd een impuls gegeven aan de stagnerende vervening. Aan weerszijden van het kanaal werd bebouwing aangelegd van Hoogersmilde, dat destijds Oude Smilde werd genoemd. De bebouwing bestond in eerste instantie voornamelijk uit boerderijen, landarbeiders- en vervenerswoningen. Na de Tweede Wereldoorlog kwam aan de westzijde van het dorp een nieuwbouwwijk tot stand.¹³⁹ Deze nieuwbouwwijk vormt het gebied 'bebouwde kom Hoogersmilde'.

Cultuurhistorische karakteristiek Hoogersmilde

- Naoorlogse uitbreidingswijk ten noordwesten van kanaaldorp;
- Doorsneden door oude ontsluitingsweg veengebied (huidige Schultestraat).

Bebouwde kom Nieuw-Balinge

Nieuw-Balinge is een ontginningsnederzetting, die rond 1830 bij de ontginning van het Mantingerveld is ontstaan. De bebouwing bestond uit verspreide bebouwing langs de bestaande wegen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de bebouwing zich sterk verdicht en is samengegroeid met de uitbreidingswijk langs het veenkoloniale dorpslint langs de Verlengde Middenraai.¹⁴⁰

¹³⁸ Stenvert *et al.* 2001, 184-186.

¹³⁹ Stenvert *et al.* 2001, 132.

¹⁴⁰ Stenvert *et al.* 2001, 156.

Cultuurhistorische karakteristiek Nieuw-Balinge

- Naoorlogse uitbreidingswijk rond oude bebouwingslinten;
- Oud wegenpatroon (o.a. Haarweg en Mantingerweg) met een 19^e-eeuws ijl bebouwingslint;
- Waardevolle bomen.

Bebouwde kom Smilde

Smilde is een langgerekt kanaaldorp, dat (evenals Hijkersmilde) rond 1770 is ontstaan toen door de aanleg van de Drentse Hoofdvaart (1767-1780) het noordelijke deel van het Smilderveen kon worden ontgonnen. Vanuit Assen is langs het kanaal de nederzetting Kloosterveen gesticht, die later Smilde ging heten. Smilde vormde rond 1850 het grootste dorp langs de Drentse Hoofdvaart, waarbij het zwaartepunt van de bebouwing aan de oostzijde lag. De bebouwing bestond in eerste instantie voornamelijk uit boerderijen, landarbeiders- en vervenerswoningen. In de 19^e eeuw vond een verdichting van de bebouwing plaats met burgerwoningen, villa's en allerlei dorpsvoorzieningen en is evenwijdig aan de Drentse Hoofdvaart langs de Molenwijk een tweede bebouwingslint ontstaan. Na de Tweede Wereldoorlog is hier een uitbreidingswijk tot stand gekomen.¹⁴¹ Deze nieuwbouwwijk vormt het gebied 'bebouwde kom Smilde'.

Cultuurhistorische karakteristiek Smilde

- Naoorlogse uitbreidingswijk ten zuidoosten van kanaaldorp;
- Restanten oude ontginningsstructuur in de vorm van wijken (o.a. Molenwijk, Suermondswijk) en ontsluitingswegen;
- Een 19^e-eeuws bewoningslint aan de oostzijde van Molenwijk;
- Een 19^e-eeuwse bewoningsconcentratie ten zuiden van Suermondswijk;
- Waardevolle bebouwing.

Bebouwde kom Westerbork

Westerbork is een oud esdorp dat in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden is ontstaan. In 1240 werd de 12^e-eeuwse kapel tot parochiekerk verheven, waardoor Westerbork het centrale kerkdorp voor het omringende gebied werd. In de tweede helft van de 19^e eeuw en de eerste helft van de 20^e eeuw kwam met name aan de westzijde van het dorp meer burgerlijke bebouwing tot stand. Na de Tweede Wereldoorlog is Westerbork aan de noordwestzijde en later aan de zuidoostzijde sterk uitgebreid. De oude essen aan (noord)oostzijde van het dorp (Noorder Es, Westerborker Es en Ooster Es) zijn grotendeels onbebouwd gebleven.¹⁴²

Cultuurhistorische karakteristiek Westerbork

- Naoorlogse uitbreidingswijken rond oude dorpskern;
- Oud wegenpatroon (o.a. Westeinde-Hoofdstraat-Oosteinde, Zuideinde, Zuidbrink, Zandhoeklaan) met daarlangs oude dorpsbebouwing (met restant van een oude brink);
- Waardevol esdorp met nog deels intacte relatie met oude essen;
- Waardevolle bebouwing en bomen.

3.4.9 Ruilverkavelingen

Als gevolg van het eeuwenlange gebruik en erfdeling was in de gemeente Midden-Drenthe (en veel andere delen van Nederland) een kleinschalig cultuurlandschap ontstaan, dat over het algemeen werd gekenmerkt door versnipperd grondbezit, kleine, slecht bereikbare percelen en een gebrekkige

¹⁴¹ Stenvert *et al.* 2001, 184.

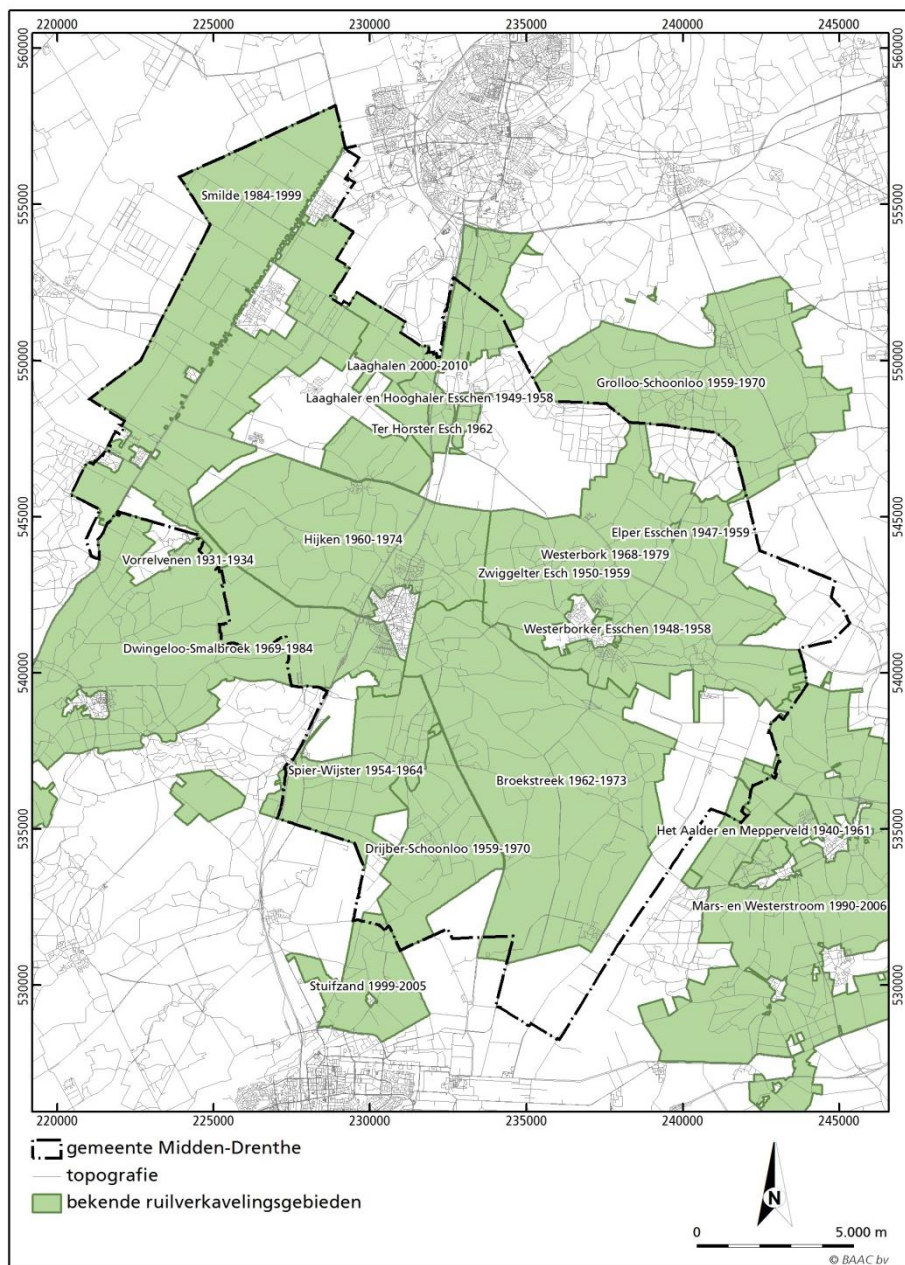
¹⁴² Stenvert *et al.* 2001, 204.

ontwatering. In de 20^e eeuw wilden de overheid en bedrijven, zoals de Heidemij, de fysieke, sociale en economische achterstanden op het platteland wegwerken door het agrarisch grondgebied te herinrichten. Dit betekende dat voor een betere waterafvoer werd gediëplood, terreinen geëgaliseerd, drainage werd aangelegd, waterlopen en beken werden rechtgetrokken en verdiepte en/of nieuwe waterlopen werden gegraven. Niet-rendabel en daardoor 'overbodige' landschapselementen werden verwijderd of omgevormd, waardoor sloten zijn gedempt, houtwallen zijn gekapt, steilranden, dijken e.d. zijn geslecht en landwegen zijn geasfalteerd of opgeheven. De structuur van het oude cultuurlandschap werd door de zogenaamde ruilverkaveling soms radicaal gewijzigd, waarbij een 'nieuw' rationeel landschap ontstond met grotere kavels, nieuwe rechte wegen en nieuwe boerderijen. In de meeste gevallen bleven echter veel karakteristieken van het oude cultuurlandschap intact en werden sommige karakteristieken zelfs versterkt. Langs de randen van de essen werden bijvoorbeeld randbeplanting aangeplant als overgang tussen de verschillende landschappelijke eenheden.¹⁴³ Kenmerkend voor de ruilverkaveling is dat de nieuwe boerderijen bij hun eigen landerijen langs verharde wegen werden gebouwd en niet meer in dorpen of gehuchten lagen.

Het zwaartepunt van de ruilverkavelingen lag in de periode 1950 tot 1975, maar landinrichting vindt nog tot heden plaats. In Midden-Drenthe hebben de volgende ruilverkavelingen plaatsgevonden (zie figuur 3.32); Het Aalder en Mepperveld (vanaf 1940), Elper Esschen (vanaf 1947), Westerborker Esschen (vanaf 1948), Laaghaler en Hooghaler Esschen (vanaf 1949), Zwiggelter Esch (vanaf 1950), Spier-Wijster (vanaf 1954), Grolloo-Schoonloo (vanaf 1959), Drijber-Schoonloo (vanaf 1959), Hijken (vanaf 1960), Ter Horster Esch (vanaf 1962), Broekstreek (vanaf 1962), Westerbork (vanaf 1968), Dwingeloo-Smalbroek (vanaf 1969), Smilde (vanaf 1984), Mars- en Westerstream (vanaf 1990), Stuifzand (vanaf 1999) en Laaghalen (vanaf 2000). In delen van de gemeente Midden-Drenthe hebben meerdere malen een ruilverkaveling plaatsgevonden.

De ruilverkavelingen zijn schematisch per periode en per streek/regio aangegeven in figuur 3.32 op de volgende pagina. In bijlage 2 zijn de ruilverkavelingen op de cultuurhistorische waardenkaart met deelgebieden ook te herkennen aan het stippelpatroon en de labels met periode en ruilverkavelingsnaam.

¹⁴³ De Poel *et al.* 2000.

Figuur 3.32 Ruilverkavelingen in de gemeente Midden-Drenthe met naam en jaartal. Sommige gebieden behoren tot meerdere ruilverkavelingen (bron: Kadaster; dhr. H. de Koning).

Vanaf de Landinrichtingswet van 1985 er meer aandacht voor het behoud van cultuurhistorische waarden. Lange tijd is ruilverkaveling als een verstoring van de historische waarden beschouwd. Recentelijk groeit steeds meer het besef, dat een landinrichting een continue proces is, dat niet stopt bij de situatie van het begin van de 19^e eeuw. Tevens zou men kunnen redeneren dat het landschap in het veld wordt beleefd, waarbij de wijzigingen in het verkavelingspatroon, die op satellietfoto's of topografische kaarten duidelijk zichtbaar zijn, niet of nauwelijks herkenbaar zijn.¹⁴⁴ Dit geldt niet voor alle gebieden. Door bijvoorbeeld een verbeterde ontwatering (en daardoor andere vegetatie in de beekdalen), het verwijderen van perceelsbeplanting, de vergroting van percelen en de verandering

¹⁴⁴ Niemeijer & Prins 2011.

van de perceelsrichting, zijn veel gebieden door de ruilverkaveling toch echt ingrijpend van karakter veranderd van kleinschalige, besloten landschappen naar grootschalige, open, rationele landschappen (zie de figuren 3.33 en 3.34).

Figuur 3.33 Ruilverkavelingslandschap ten zuidoosten van Klatering-Alting (Ruilverkaveling Hijken). Veel groene houtwallen en beemden zijn daarbij verdwenen (Bonneblad 1898-1904; Topografische kaart 2010).

Figuur 3.34 Links het gebied ten oosten van Klatering waar het oude kleinschalige beemdenlandschap nog grotendeels bewaard is. Rechts het gebied ten zuiden van Klatering waar het oude beemdenlandschap heeft plaatsgemaakt voor een open, rationeel ruilverkavelingslandschap (foto: Google Street View).

Huidige situatie

Mede als gevolg van de ruilverkavelingen zijn een deel van het oude karakter en contrasten tussen de verschillende landschapstypen in het esdorpenlandschap genivelleerd. De mate waarin dit heeft plaatsgevonden, varieert van plek tot plek. Andere wijzigingen zijn o.a. de uitbreiding van de oude esdorpen met inbreidingslocaties, nieuwbouwwijken en bedrijventerreinen, de aanleg van nieuwe infrastructuur (o.a. de N381 en de A28), zandwinning en dergelijke. Met name in en rond het Mantingerveld zijn jonge ontginningen weer omgevormd tot heide- en bosgebieden in het kader van natuurontwikkeling.

4 Cultuurhistorisch beleid

4.1 Inleiding

In deze paragraaf zal een voorzet worden gedaan voor het cultuurhistorisch beleid van de Gemeente Midden-Drenthe, met de cultuurhistorische elementenkaart, de cultuurhistorische waardenkaart en de inventarisaties van het gebouwd erfgoed als uitgangspunt. In de paragrafen 4.2.1 en 4.2.2 wordt een gemeentelijke visie op het cultuurhistorisch erfgoed weergegeven en uitgewerkt. In paragraaf 4.2 zullen een aantal concept-beleidsadviezen worden gepresenteerd voor vijf beleidscategorieën op de beleidsadvieskaart (met name terreinen)

4.2 Visie

4.2.1 Gemeentelijk visie op erfgoed

(D.J.H. Visse, †)

Nederland is op het gebied van cultureel erfgoed sterk in beweging. Tijdens de installatie van de Rijksadviseurs voor landschap, stad en landinrichting en water op 3 juli 2013 poneerde toenmalig Minister Melanie Schultz-Verhagen, minister van Infrastructuur en Milieu haar visie op de toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland:

“Door de positie waarin Nederland zich bevindt, de complexe vraagstukken waar we voor staan en de manier waarop we die willen beantwoorden, is er behoefte aan een integrale visie op ruimtelijke ontwikkeling. Ruimtelijke en infrastructurele ontwikkelingen kun je niet los van elkaar zien en vraagstukken op het gebied van onze steden, ons water, weg, spoor en lucht hebben verbinding met elkaar”.

Het Rijk is jaren geleden onder de naam Belvédère en MoMo (modernisering van de monumentenzorg) begonnen met een omslag. Belvédère heeft gezorgd voor intensivering van de relatie tussen de ruimtelijke ordening en de monumentenzorg/cultuurhistorische waarden. MoMo haakt hierop ook in en draagt bij aan de omslag over het denken over de monumentenzorg: van object-naar gebiedsgericht beleid, een werkwijze die ook in dit rapport gevolgd wordt. Van het Rijk als ‘hindermacht’ naar het Rijk als ‘inspirator’ en ‘ondersteuner’. De traditionele, objectgerichte monumentenzorg blijft wel bestaan. Uit de bouwkunstperiode tot 1945 worden geen monumenten meer aan de Rijkslijst toegevoegd en het Rijk is erg terughoudend met het toevoegen van monumenten uit de jonge bouwkunstperiode 1945-1965. Het ligt voor de hand dat nog enkele decennia zal worden gewacht, tot de aandacht ontstaat om waardevol erfgoed uit de periode na 1975 te beschermen. Inmiddels heeft de RCE via het project Post 65 al wel kennis vergaard over deze bouwperiode. Het Rijk decentraliseert en steeds meer taken en bevoegdheden komen richting de gemeente. In deze notitie staat het thema cultuurhistorie in de breedste zin centraal. Gekozen is om dit in te bedden in het denken en doen bij zowel de inwoners en belanghebbenden als in de bestuurlijke en ambtelijke organisatie.

Zorgvuldig geplande ruimtelijke ontwikkelingen met een integrale afweging van alle belangen, inclusief het cultuurhistorische en archeologische belang dragen bij aan duurzame ontwikkeling van de gebouwde omgeving. De cultuurhistorische belangen gaan verder dan die gebouwen en gebieden die als 'monument' zijn aangewezen. Cultuurhistorie dient een integraal onderdeel te zijn van alle overwegingen die nodig zijn bij de besluitvorming over ruimtelijke ordeningsopgaven. Totdat de nieuwe Omgevingswet van kracht wordt, zullen cultuurhistorie en archeologie geborgd moeten worden in een structuurvisie, een bestemmingsplan of een projectbesluit.

De opleving van de bouwproductie vraagt aandacht en de initiatieven voor hergebruik van oude gebouwen en complexen nemen toe. Herbestemming van gebouwen wordt de '*core business*' van ontwikkelend en bouwend Nederland. Als bij inwoners, belanghebbenden en initiatiefnemers van meet af aan betrokkenheid en interesse ontstaat, dan is de eerste stap gezet naar het creëren van draagvlak en het verantwoord gebruiken en behouden van erfgoed.

De trend van 'restaureren' naar 'in stand houden' en 'onderhouden' zet dus door. Door de maatschappelijke en economische ontwikkelingen in het algemeen en rond het cultureel erfgoed in het bijzonder, krijgen herbestemmingsopgaven van bijvoorbeeld boerderijcomplexen, schoolgebouwen, religieus erfgoed, industriecomplexen en de wederopbouwbuurten (1940-1970) gelukkig steeds meer aandacht. De gemeente speelt in overleg met belanghebbenden een centrale rol bij de planvorming en de planuitvoering. In de kaart en catalogusformulieren is hierin voorzien door specifiek aandacht te geven aan juist deze gebouwen, zodat de gemeente vroegtijdig inzicht kan geven in welk gebouwen zij karakteristiek en behoudenswaardig acht voor de toekomst.

Voor visievorming met als centraal thema "Duurzame ontwikkeling" zijn hierna enkele thema's beschreven die bij punt 5 als conclusies en aanbevelingen worden samengevat.

a. Nadrukkelijk aandacht geven aan het erfgoed met als kernthema:

'Duurzame ontwikkeling met behoud van de lokale betrokkenheid en de identiteit van Midden-Drenthe, sterk door verbinding'.

Inwoners het gevoel geven dat het om hun eigen dorp/kern gaat en dat behoud van het dorps karakter en de identiteit uitgangspunt is. Het erfgoedbeleid kan daar via bescherming van identiteitsdragers in belangrijke mate bijdragen.

b. Duurzame ontwikkeling kan haar basis vinden in drie pijlers, te weten de fysiek-ruimtelijke, de ruimtelijk-functionele en de belevingsinvalshoek. Binnen de fysiek-ruimtelijke invalshoek gaat het om het behoud van de cultuurhistorische en karakteristieke waarden en waar mogelijk de versterking daarvan.

Aan de hand van de identiteit en de ruimtelijke opgaven kunnen de beleidsprioriteiten/ kernopgaven voor Midden-Drenthe als volgt worden benoemd:

1. verantwoord gebruik van de (schaars) beschikbare ruimte;
2. de kwaliteitsverbetering van de ruimtelijke hoofdstructuur;
3. functionele ontwikkeling in ruimtelijke ontwikkelingsgebieden;
4. vergroten van draagvlak bij de inwoners van de gemeente voor het erfgoedbeleid;

5. ontwikkelen van mogelijkheden om de cultuurhistorische waarden te (laten) beleven;
6. zeer zorgvuldig omgaan met de (nog) aanwezige cultuurhistorische waarden in het landschap en de gebouwen en het ontwikkelen van een beschermingsbeleid daarvoor zodat er geen *ad hoc*-beleid meer nodig is;
7. oog hebben en eigenaren opmerkzaam maken voor duurzaam restaureren/onderhouden van het geïnventariseerde erfgoed;
8. naast de op dit moment gekarakteriseerde gebouwen een gebiedsdekkende inventarisatie uitvoeren naar alle bebouwing, omdat tijdens de recente opnamen gebleken is dat veel waardevolle bebouwing buiten de boot is gevallen.

c. In Midden-Drenthe is de waarde van het cultureel erfgoed dus in vier opzichten van belang, namelijk voor de sociale identiteit, de economische vitaliteit, de culturele rijkdom en de fysieke leefbaarheid en kan de doelstelling voor het erfgoedbeleid als volgt worden gedefinieerd:

‘Streven naar behoud en duurzame ontwikkeling van alle materiële en immateriële getuigenissen uit het verleden die de samenleving van belang vindt om te bewaren, te onderzoeken, te presenteren en over te informeren. Ga uit van de aanwezige gebiedskwaliteiten. Bescherm en versterk wat de dorpskernen bijzonder maakt en houd rekening met bestaande waardevolle bebouwing, structuren, landschap en cultuurhistorie wanneer iets nieuws wordt ontwikkeld (lagenbenadering)’.

Voor het materiële erfgoed gaat het in essentie dus om de ligging, de schaal, het beeld, de materialisering, de maat, het historische patroon van straten en wegen, van archeologische waarden, van historische ontwikkelingspatronen, van stedenbouwkundige kwaliteiten, van monumentale en van beeldbepalende bomen en van water.

Ook spelen immateriële zaken een rol. Verhalen van eigenaren, wie heeft waar gewoond en welke rol hebben deze personen in de gemeenschap gespeeld, zijn het noteren waard om voor het nageslacht te behouden.

4.2.2 Uitwerking gemeentelijke visie

(D. Visse, †)

De komst van de Omgevingswet in 2021 vraagt nu al aandacht om te werken naar een cultuuromslag. Van ‘nee, tenzij’ naar ‘ja, mits’ mag ondertussen een platgetreden gemeenplaats zijn, maar dat spreekt nog steeds boekdelen als het gaat om de gewenste attitudeverandering. Voor de beleidsmedewerkers betekent dit een rolverandering van specialist naar generalist met procesvaardigheden, voor de vergunningverlener (de gemeente) een verandering van toetsers naar (mede-) ontwikkelaar en voor het toezicht en de handhaving van *output* naar *outcome*.

De cultuurhistorische waardenkaart kan aanleiding zijn om een start te maken met de aanwijzing van gemeentelijke monumenten uit de categorieën 1 en 2. In het kader van de ruimtelijke ordening kan het begrip Midden-Drents-Onroerend-Erfgoed (MDOE) voor gebouwen uit de categorieën 3 en 4 worden geïntroduceerd en in de toelichting van bestemmingsplannen nadrukkelijk de kaart meenemen en waar nodig in het plan verwerken. Met de korte beschrijving, die voor de cultuurhistorische waardenkaart is gemaakt, kan in een bestemmingsplan de kapstok worden gecreëerd om sloop te voorkomen en/of wijzigingen van het exterieur van gebouwen te beïnvloeden via de randvoorwaarden uit de

Welstandsnota. Deze optie zal nader moeten worden uitgewerkt onder andere in de vorm van beleidsregels (titel 4.3 Awb).

Een uitwerking in beleid/beleidsregels verdient het begrip "uitnodigingsplanologie" in relatie tot cultuurhistorische waarden en archeologie. Het zal steeds meer voorkomen dat initiatiefnemers zelf planontwikkeling initiëren en de kosten voor de juridische ruimtelijke component voor hun rekening (moeten) nemen. In de beleidsregels kunnen de randvoorwaarden, de plicht om voor (een groot deel van) de financiering en de opdracht om zelf te zorgen voor steun in de omgeving van het initiatief centraal staan.

Een andere optie voor de bescherming van het MDOE is een paraplubestemmingsplan of een facet bestemmingsplan. Daarmee kan uitsluitend voor het onderwerp cultuurhistorische waarden een bestemmingsplan worden vastgesteld dat over de bestaande bestemmingsplannen heen gaat. Dit lijkt nodig omdat de meeste panden momenteel niet adequaat beschermd zijn. Een derde optie is de cultuurhistorische waardenkaart als aandachtspunt meegeven bij ontwikkelingen, maar juridisch pas borgen in de nog vast te stellen omgevingsplannen conform de Omgevingswet.

Met het opstellen van de cultuurhistorische waardenkaart is een belangrijke eerste stap gezet naar het verkrijgen van inzicht om welke waarden het gaat en waar deze zich bevinden. Hierbij wordt aangetekend dat de gemeente Midden-Drenthe ervoor heeft gekozen om deze kaart te laten opstellen met de (bekende) gegevens uit bestemmingsplannen en andere bekende bronnen. Tijdens het schouwen van de bebouwing is echter gebleken dat een verdiepingsslag en een inventariserend onderzoek wenselijk is naar de cultuurhistorische waarden van alle voor- en na-oorlogse bebouwing, omdat immers (nog) geen gebiedsdekkende inventarisatie is uitgevoerd. Tot het moment dat ook deze cultuurhistorische waarden in beeld zijn gebracht, zal het telkens bij (ingrijpende) ruimtelijke plannen of het behandelen van aanvragen om een omgevingsvergunning nodig zijn aanvullend onderzoek uit te voeren door middel van een cultuurhistorische analyse voor dat plangebied of voor het betreffende gebouw dat mogelijk onherstelbaar aangetast of gesloopt dreigt te worden.

Met de nu bekende gegevens kan een eerste stap worden gezet naar het behoud en het versterken van de cultuurhistorische waarden en identiteit van de gemeente. Behoud door ontwikkeling is hierbij het centrale thema. De cultuurhistorische waardenkaart is dan mede inspiratiebron voor alle belanghebbenden en kan bijdragen aan het creëren van draagvlak bij de inwoners, de eigenaren, belanghebbenden en de bestuurlijke en ambtelijke organisatie.

Om de doelstelling werkelijk vorm te geven en voor toekomstige generaties het cultuurhistorisch erfgoed te behouden en ook te versterken waardoor het beleefd kan worden, is het noodzakelijk om actief te werken aan de fysieke pijler (zie 3b). Alleen dan kunnen ook de sociale identiteit, de economische vitaliteit, de culturele rijkdom en de fysieke leefbaarheid worden geborgd.

Behoud en/of versterking van de cultuurhistorische identiteit kan op diverse manieren worden bereikt. Hierna volgen, niet uitputtend, enkele opties:

1. door actieve voorlichting aan inwoners van Midden-Drenthe en in een zo vroeg mogelijk stadium overleg met eigenaren van erfgoed en initiatiefnemers die erfgoed willen wijzigen, hen te begeleiden tijdens voorbereiding en uitvoering van

hun plannen. Hierin kan de dorpsbouwmeester (per 1-3-2021: Marcel Schurmann) een belangrijke rol spelen. Die persoon vangt de eigenaren van plannen op, adviseert en bespreekt de plannen met hen voordat deze in Welstand worden besproken. Het doel is om de kwaliteit tijdens het vooroverleg al te verhogen waarmee voorkomen kan worden dat een negatief welstandsadvies wordt gegeven. De dorpsbouwmeester stuurt op kwaliteit en is ook adviseur van het kwaliteitsteam. Dit team kan dus bestaan uit een voorzitter, een adviseur bouwvergunningen (vergunningverlener bouw tevens secretaris van de welstandsc commissie), een adviseur groen (binnenstedelijk), een landschapsarchitect en de dorpsbouwmeester (beleidsadvisering welstand en architectuur). Het team adviseert ook over karakteristieke panden.

2. door vakkundige begeleiding van en advisering door de commissie Ruimtelijke Kwaliteit en Cultuurhistorie. Na de invoering van de Omgevingswet in 2019 wordt dit een gemeentelijke adviescommissie;
3. door bescherming van gebouwen door de aanwijzing als gemeentelijk monument;
4. door verankering van de cultuurhistorische waarden van het landschap en de gebouwen in het ruimtelijke beleid en de ruimtelijke plannen.

In een (actief) erfgoedbeleid zijn de vorenstaande punten cruciaal en zouden voor Midden-Drenthe ingebed kunnen worden in een integraal erfgoedbeleid.

Karakteristieke gebouwen kennen tot nu toe een beperkte bescherming via de bestemmingsplannen. Hierdoor is het onmogelijk om te voorkomen dat waardevolle gebouwen of landschappen worden aangetast of gesloopt. Een recent voorbeeld is de eertijds verwaarloosde boerderij aan de Middenraai 23-25 in Nieuweroord. Bij toeval is dit waardevolle gebouw op het nippertje gered. Een geïnteresseerde eigenaar heeft het kunnen behouden en op een respectvolle wijze opgeknapt en een nieuwe toekomst gegeven. Het pand is nu gewaardeerd met 46 punten en is een zeer waardevol en zondermeer beschermenswaardig gebouw.

Het kan toch niet zo zijn dat karakteristieke gebouwen door toeval behouden blijven. Daarom ligt het voor de hand om nu te kiezen voor het opstellen van een gemeentelijke monumentenlijst waarbij de 'geïntereseerde toppers' (categorie 1 en 2: 95 gebouwen, exclusief rijksmonumenten en provinciale monumenten) als eerste aan de beurt kunnen komen. Hiervoor is een verdieping en/of uitbreiding van de huidige beschreven karakteristieken nodig. De cultuurhistorische waardenkaart vervult dus vooral een signaalfunctie bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen en kan als instrument bij de toetsing van plannen aan kracht winnen door deze aan te vullen met een gemeentelijke monumentenlijst.

De eigenaren van waardevol erfgoed (gebouwen/gebieden/landschap/waterlopen ed.) spelen eveneens een cruciale rol, zij zijn immers als eerste verantwoordelijk voor het behoud, beheer en in stand houden ervan. Natuurlijk zijn projectontwikkelaars en bouwbedrijven dat ook. Een geslaagde verbouwing of restauratie valt of staat mede met de uitvoering van de werkzaamheden, waarbij de gemeente Midden-Drenthe een zorgvuldige omgang met het erfgoed en aandacht voor karakteristieke panden en cultuurhistorische (attentie-)gebieden stimuleert.

Daarom dient de vraag zich aan welke kennis, ervaring en (financiële) middelen de gemeente in (kan) zet(ten) om dat doel te bereiken. Omdat de Rijksoverheid in het

kader van de modernisering van de monumentenzorg en vermindering van de regeldruk gekozen heeft voor versoepeling van de regelgeving, is het heel belangrijk om al vroeg met eigenaren in gesprek te komen over de planvorming en de begeleiding tijdens de uitvoering.

De archeologische waarden- en verwachtingskaart voldoet, zodat deze bij ruimtelijke plannen wordt ingezet als beleidskader bij ontgravingen onder huidig maaiveld. Ook deze aspecten dienen integraal in de bestemmingsplannen te worden verwerkt.

Als het gaat om draagvlakvergroting en beleving van cultuurhistorie en de gebouwde omgeving/monumenten is de Open Monumentendag een evenement bij uitstek.

4.3 Cultuurhistorische beleidsadviezen

(L.A. Tebbens)

4.3.1 Beleidsadvieskaart

De cultuurhistorische elementenkaart en de cultuurhistorische waardenkaart kunnen worden omgezet naar een cultuurhistorische beleidsadvieskaart. Gezien de grootte van de gemeente Midden-Drenthe en de gewenste gebiedsgerichte benadering is het zinvol om op die kaart onderscheid te maken tussen het buitengebied enerzijds en de bebouwde kernen en bebouwingslinten anderzijds. Dat maakt het mogelijk om afzonderlijke gebiedsgerichte adviezen te formuleren voor de terreinen die zijn aangewezen als rijksmonument, voor gebieden die in hoofdstuk 3 zijn onderscheiden als 'cultuurhistorische attentiegebieden' en voor gebieden die zijn onderscheiden als 'cultuurhistorische deelgebieden'. Dat leidt in de volgende paragraaf tot een voorstel voor het onderscheiden van vijf beleidscategorieën, met een bijbehorende aanbeveling/beleidsadvies hoe met die terreinen of gebieden om te gaan.

Ten aanzien van de omgang met het gebouwde erfgoed (individuele panden) in de voornoemde terreinen of gebieden is het zinvol om zowel in het buitengebied als binnen de contouren van bebouwde kernen en bebouwingslinten onderscheid te maken tussen de rijksmonumenten, de provinciale monumenten en de als karakteristiek aangeduide/onderscheiden panden (al dan niet met de eveneens karakteristieke bijgebouwen). Voor de waardevaste rijksmonumenten en provinciale monumenten gelden de regels in de Monumentenwet en de provinciale monumentenverordening. Ook de als 'karakteristiek' onderscheiden panden die geen rijksmonument noch een provinciaal monument zijn, zijn na een schouw van het exterieur (zie de paragrafen 2.2 en 3.3.6) ingedeeld in vijf waardecategorieën. Per waardecategorie is in paragraaf 4.3.2 een bijbehorende aanbeveling/beleidsadvies opgesteld hoe om te gaan met een pand (en eventuele bijbehorende karakteristieke bijgebouwen) dat op basis van de schouw van het exterieur in de desbetreffende waardecategorie valt. Hierbij zij nogmaals benadrukt dat het interieur van die panden niet is gewaardeerd. Dat kan dus betekenen dat achter het exterieur van ogenschijnlijk sterk aangetaste panden nog wel degelijk bijzondere cultuurhistorische waarden schuil kunnen gaan, zoals bijvoorbeeld authentieke eikenhouten gebintstructuren of kapconstructies die deel uitmaken van het interieur. Om die reden is bij de beleidsadviezen een aanbeveling opgenomen tot een bouwhistorische waardering van het interieur van panden ouder dan 1940, zodra een vergunningaanvraag voor sloop, verbouwing of restauratie aan de orde is.

4.3.2 Beleidscategorieën en beleidsadviezen

Buitengebied

Waarde 1: Nationaal erfgoed, categorie: terreinen die zijn aangemerkt als rijksmonument

Beleidsadvies: voor de ontwikkeling of wijziging van percelen, liggend in of deels liggend in een terrein dat is aangemerkt als rijksmonument, dient voorafgaand aan de ontwikkeling of wijziging een monumentenvergunning te worden aangevraagd bij de gemeente, die zich in het kader van de vergunningverlening zal laten adviseren door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Dit advies betreft niet de werkzaamheden die moeten worden uitgevoerd in het kader van het regulier onderhoud en beheer van gebieden en watergangen, in aanmerking nemende dat dat onderhoud en beheer al zal zijn afgestemd met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ingrijpende wijzigingen in het onderhoud en beheer dienen vanzelfsprekend wél eerst te worden voorgelegd aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Voor de omgang met het gebouwde erfgoed in een rijksmonument geldt bij voornemen tot sloop, wijziging of nieuwbouw:

1. de Erfgoedwet, opgenomen in de Omgevingswet (bij rijksmonumenten). Voor ontwikkelingen die voorgenomen zijn bij een als rijksmonument aangemerkt pand geldt dat voorafgaand aan de ontwikkeling of wijziging een monumentenvergunning dient te worden verkregen via de gemeente (vergunningverlener, op advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Voorbeeld: het rijksmonumentale munitiemagazijncomplex in Nieuw-Balinge.

Waarde 2: Midden-Drents Onroerend Erfgoed: categorie cultuurhistorisch attentiegebied (niet zijnde een terrein dat is aangemerkt als rijksmonument).

Beleidsadvies: voor een ontwikkeling van percelen of plangebieden met een grootte van 0,25 ha of meer, liggend in of deels liggend in een cultuurhistorisch attentiegebied, zal de gemeente Midden-Drenthe een cultuurhistorische effectrapportage (CHER)¹⁴⁵ verlangen om de gevolgen van de voorgenomen werkzaamheden op de cultuurhistorische waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan. Voor werkzaamheden die moeten worden uitgevoerd in het kader van het reguliere onderhoud en beheer van gebieden of watergangen zal geen cultuurhistorische effectrapportage worden verlangd.

Voor de omgang met het gebouwde erfgoed in een cultuurhistorisch attentiegebied geldt bij het voornemen tot sloop, wijziging of nieuwbouw:

¹⁴⁵ CHER: een cultuurhistorische effectrapportage (CHER) is een rapport waarin de cultuurhistorische waarden in een omgevingsplangebied worden geïnventariseerd en waarin het effect van voorgenomen gebiedsontwikkelingen/ruimtelijke ontwikkelingen op die waarden in kaart worden gebracht. Het rapport kan voorzien in een advies hoe zorgvuldig kan worden omgegaan met cultuurhistorische waarden.

1. de Erfgoedwet, opgenomen in de Omgevingswet (bij rijksmonumenten). Voor ontwikkelingen die voorgenomen zijn binnen 25 m van een als rijksmonument aangemerkt pand zal de gemeente Midden-Drenthe bovendien een cultuurhistorische effectrapportage verlangen om de gevolgen van de voorgenomen ontwikkeling op de cultuurhistorische waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan, of:
2. de provinciale monumentenverordening (bij provinciale monumenten), of:
3. het gemeentelijke beleid ten aanzien van karakteristieke panden (Midden-Drents Onroerend Erfgoed, zie de waardecategorieën hieronder).

Voorbeeld: Cultuurhistorisch attentiegebied E1: Orvelter Es; Cultuurhistorisch attentiegebied H5: Schattenberg (met Kamp Westerbork).

Waarde 3: Midden-Drents Onroerend Erfgoed: categorie cultuurhistorisch deelgebied (niet zijnde een terrein dat is aangemerkt als rijksmonument of cultuurhistorisch attentiegebied).

Beleidsadvies: voor een ontwikkeling van percelen of plangebieden met een grootte van 0,5 ha of meer, liggend in of deels liggend in een cultuurhistorisch deelgebied, zal de gemeente Midden-Drenthe een cultuurhistorische effectrapportage (CHER) verlangen om de gevolgen van de voorgenomen werkzaamheden op de cultuurhistorische waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan. Voor werkzaamheden die moeten worden uitgevoerd in het kader van het reguliere onderhoud en beheer van gebieden of watergangen zal geen cultuurhistorische effectrapportage worden verlangd.

Voor de omgang met het gebouwde erfgoed in een cultuurhistorisch gebied geldt bij het voornemen tot sloop, wijziging of nieuwbouw:

1. de Monumentenwet (bij rijksmonumenten). Voor ontwikkelingen die voorgenomen zijn binnen 25 m van een als rijksmonument aangemerkt pand zal de gemeente bovendien een cultuurhistorische effectrapportage verlangen om de gevolgen van de voorgenomen ontwikkeling op de cultuurhistorische waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan, of:
2. de provinciale monumentenverordening (bij provinciale monumenten), of:
3. het gemeentelijk beleid ten aanzien van karakteristieke panden (Midden-Drents Onroerend Erfgoed, zie de waardecategorieën hieronder).

Bebouwde kernen en bebouwingslinten

Waarde 4: Midden-Drents Onroerend Erfgoed/Nationaal erfgoed, categorie Beschermd dorpsgezicht Orvelte

Beleidsadvies: Ongeacht de grootte van een te ontwikkelen of te wijzigen perceel of plangebied, gelden specifiek voor de omgang met het gebouwde erfgoed een sloopverbod en toetsing van de voorgenomen ontwikkeling en/of wijziging aan het bestemmingsplan en de welstandsnota.

Voor een ontwikkeling van percelen of een plangebied met een grootte van 500 m² of meer, liggend in of deels liggend in het 'Beschermd dorpsgezicht Orvelte', zal de gemeente bovendien een cultuurhistorische effectrapportage verlangen om de gevolgen van de voorgenomen werkzaamheden op de cultuurhistorische

waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan. Voor werkzaamheden die moeten worden uitgevoerd in het kader van het reguliere onderhoud en beheer van gebieden of watergangen zal geen cultuurhistorische effectrapportage worden verlangd.

Waarde 5: Midden-Drents Onroerend Erfgoed: categorie bebouwde kern of bebouwingslint (niet zijnde een beschermd dorpsgezicht), waarvan de contour is vastgesteld op basis van bebouwings- en erf grenzen op de Bonnekaarten (esdorpen) of topografische kaart (jonge veenontginningsdorpen, bebouwingslinten).

Beleidsadvies: voor een ontwikkeling of wijziging van plangebieden met een grootte van 1000 m² of meer, liggend in of deels liggend in een bebouwde kern of bebouwingslint, zal de gemeente een cultuurhistorische effectrapportage verlangen om de gevolgen van de voorgenomen werkzaamheden op de cultuurhistorische waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan. Voor werkzaamheden die moeten worden uitgevoerd in het kader van het reguliere onderhoud en beheer van gebieden of watergangen zal geen cultuurhistorische effectrapportage worden verlangd.

Voor de omgang met het gebouwde erfgoed in een bebouwde kern of bebouwingslint geldt bij het voornemen tot sloop, wijziging of nieuwbouw:

1. de Erfgoedwet (bij rijksmonumenten). Voor ontwikkelingen die voorgenomen zijn binnen 25 m van een als rijksmonument aangemerkt pand zal de gemeente bovendien een cultuurhistorische effectrapportage verlangen om de gevolgen van de voorgenomen ontwikkeling op de cultuurhistorische waarden van het Rijksmonument te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan.
2. de provinciale monumentenverordening (bij provinciale monumenten)
3. het gemeentelijk beleid ten aanzien van karakteristieke panden (Midden-Drents Onroerend Erfgoed, zie de waardecategorieën hieronder).

Karakteristieke panden

Rijksmonumenten

Beleidsadvies: de rijksmonumenten de bouwaanduiding 'rijksmonument' geven op de bestemmingsplankaarten.

Voor alle voorgenomen wijzigingen aan rijksmonumenten is krachtens de Erfgoedwet een Monumentenvergunning vereist, aan te vragen bij de Gemeente Midden-Drenthe (vergunningverlener), die zich daarin laat adviseren door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

Provinciale monumenten

Beleidsadvies: de provinciale monumenten de bouwaanduiding 'provinciaal monument' geven op de bestemmingsplankaarten.

Voor alle voorgenomen wijzigingen aan provinciale monumenten is de provinciale monumentenverordening van toepassing. Voor provinciale monumenten geldt een sloopverbod. Voor het voornemen tot sloop of bij voorgenomen wijzigingen aan

het exterieur en de interne constructiedelen van een provinciaal monument dient een vergunning te worden aangevraagd bij de Gemeente Midden-Drenthe (vergunningverlener).

Midden-Drents Onroerend Erfgoed, categorie karakteristieke panden (gebouwd erfgoed, niet zijnde een rijksmonument of provinciaal monument)

Karakteristieke panden - waardecategorieën 1 en 2: zeer waardevol, beschermingswaardig

Beleidsadvies: de karakteristieke panden uit de waardecategorieën 1 en 2 van de gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaart de bouwaanduiding 'karakteristiek' geven op de bestemmingsplankaarten en de panden voordragen/aanwijzen als gemeentelijk monument.

Voor karakteristieke panden (inclusief de bijbehorende eventueel als karakteristiek beschreven bijgebouwen, zoals bakhuisjes) uit de categorieën 1 en 2 geldt een sloopverbod.

Bij voorgenomen aanbouwen aan het karakteristieke pand of bij vergunningsplichtige wijzigingen van het exterieur van het karakteristieke pand uit de waardecategorieën 1 en 2 dient de monumentencommissie en/of de dorpsbouwmeester of een beleidsadviseur welstand te worden geraadpleegd die de wijzigingen zal toetsen aan het omgevingsplan en/of de welstandsnota. Bij de voorgenomen sloop, verbouwing of restauratie van een pand ouder dan 1940 wordt tevens geadviseerd om voorafgaand een bouwhistorische waardering van het interieur uit te voeren, om te voorkomen dat archeologisch en/of bouwhistorisch waardevolle informatie¹⁴⁶ bij sloop of verbouwing verloren gaat.

Voor ontwikkelingen op het kadastrale perceel waarop het desbetreffende karakteristieke pand staat, zal de gemeente een cultuurhistorische effectrapportage kunnen verlangen om de gevolgen van de voorgenomen ontwikkeling op de cultuurhistorische waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan. Voor werkzaamheden die moeten worden uitgevoerd in het kader van het reguliere onderhoud en beheer van panden of watergangen zal geen cultuurhistorische effectrapportage worden verlangd.

Karakteristieke panden - waardecategorie 3: waardevol, beschermingswaardig

Beleidsadvies: de karakteristieke panden in waardecategorie 3 van de gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaart de bouwaanduiding 'karakteristiek' geven op de bestemmingsplankaarten.

Voor karakteristieke panden (inclusief de als karakteristiek beschreven bijgebouwen) uit waardecategorie 3 geldt een sloopverbod.

Bij voorgenomen aanbouwen aan het karakteristieke pand of bij vergunningsplichtige wijzigingen van het exterieur van het karakteristieke pand uit waardecategorie 3 dient de monumentencommissie en/of de dorpsbouwmeester of een beleidsadviseur welstand te worden geraadpleegd die de wijzigingen zal toetsen aan het bestemmingsplan en/of de welstandsnota. Bij

¹⁴⁶ De houten gebinten en kapconstructies van boerderijen zijn bijvoorbeeld zeer waardevol voor de datering van de bouwfasen.

de voorgenomen sloop, verbouwing of restauratie van een pand ouder dan 1940 wordt tevens geadviseerd om voorafgaand een bouwhistorische waardering van het interieur uit te voeren, om te voorkomen dat archeologisch en/of bouwhistorisch waardevolle informatie¹⁴⁷ bij sloop of verbouwing verloren gaat.

Voor ontwikkelingen op het kadastrale perceel waarop het desbetreffende karakteristieke pand staat, zal de gemeente een cultuurhistorische effectrapportage kunnen verlangen om de gevolgen van de voorgenomen ontwikkeling op de cultuurhistorische waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan

Karakteristieke panden - waardecategorie 4: waardevol, beperkt beschermingswaardig

Beleidsadvies: de karakteristieke panden in waardecategorie 4 van de gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaart de bouwaanduiding 'karakteristiek' geven op de bestemmingsplankaarten.

Voor karakteristieke panden (inclusief eventuele als karakteristiek beschreven bijgebouwen zoals bakhuisjes) in waardecategorie 4 geldt een sloopverbod, maar worden geen nadere eisen gesteld aan wijzigingen van het exterieur. Bij de voorgenomen sloop, verbouwing of restauratie van een pand ouder dan 1940 wordt tevens geadviseerd om voorafgaand een bouwhistorische waardering van het interieur uit te voeren, om te voorkomen dat archeologisch en/of bouwhistorisch waardevolle informatie¹⁴⁸ bij sloop of verbouwing verloren gaat.

Voor ontwikkelingen op het kadastrale perceel waarop het desbetreffende karakteristieke pand staat, zal de gemeente een cultuurhistorische effectrapportage kunnen verlangen om de gevolgen van de voorgenomen ontwikkeling op de cultuurhistorische waarden te kunnen beoordelen en een afweging te kunnen maken hoe met de cultuurhistorische waarden dient te worden omgegaan.

Karakteristieke panden - waardecategorie 5: niet-waardevol, niet beschermingswaardig

Beleidsadvies: de panden in waardecategorie 5 van de gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaart geen bouwaanduiding 'karakteristiek' geven op de bestemmingsplankaarten of niet langer als 'karakteristiek' aanduiden.

Voor panden in waardecategorie 5 geldt geen sloopverbod en worden geen nadere eisen gesteld aan wijzigingen van het exterieur. Bij de voorgenomen sloop, interne verbouwing of restauratie van een pand ouder dan 1940 wordt wél geadviseerd om voorafgaand een bouwhistorische waardering van het interieur uit te voeren, om te voorkomen dat archeologisch en/of bouwhistorisch waardevolle informatie bij sloop of verbouwing verloren gaat.¹⁴⁹

¹⁴⁷ De houten gebinten en kapconstructies van boerderijen zijn bijvoorbeeld zeer waardevol voor de datering van de bouwfasen.

¹⁴⁸ De houten gebinten en kapconstructies van boerderijen zijn bijvoorbeeld zeer waardevol voor de datering van de bouwfasen.

¹⁴⁹ De reden hiervoor is dat ondanks een sterk aangetast exterieur van een pand (en daardoor lage waardering) nog waardevolle bouwhistorische elementen in het niet-beoordeelde interieur van het pand aanwezig kunnen zijn.

Voor ontwikkelingen op het kadastrale perceel waarop het desbetreffende pand staat, zal de gemeente geen cultuurhistorische effectrapportage verlangen.

5

Conclusie en aanbevelingen

5.1 Conclusie

De gemeente Midden-Drenthe heeft met het laten opstellen van dit rapport een belangrijke eerste stap gezet om meer inzicht te krijgen in de cultuurhistorische waarden op haar grondgebied. Uit het onderzoek is gebleken dat de gemeente Midden-Drenthe een unieke, afwisselende, dynamische plattelandsgemeente is met een zeer waardevolle historie. De historische opbouw van de dorpen en nederzettingen, het landschap en het water is nadrukkelijk zichtbaar in een divers landschap met bijzondere dorpen, nederzettingen en waterlopen die bijdragen aan de identiteit van de gemeente. De historische kern van Orvelte is van nationaal belang en aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

In historisch-stedenbouwkundig en cultuurhistorisch opzicht zijn cultuurhistorische attentiegebieden en cultuurhistorische deelgebieden onderscheiden op de cultuurhistorische waardenkaart (zoals voormalig Kamp Westerbork, de ruilverkaveling Witteveen en deelgebieden direct rond de dorpen Elp, Zwiggelte en Hooghalen die als waardevol tot zeer waardevol zijn gemarkeerd. Voor alle gebieden zijn in paragraaf 4.3 beleidsadviezen voorgesteld, die gebiedsgericht beleid mogelijk maken. Voorgesteld is om onderscheid te maken tussen bebouwd gebied, ruraal gebied en de invloedzones rond rijksmonumenten in cultuurhistorische attentiegebieden enerzijds en cultuurhistorische deelgebieden anderzijds.

Een totaal van 70 gebouwen en twee terreinen is van nationaal belang (rijksmonumenten). De provincie Drenthe vindt 17 gebouwen van bovenlokaal belang en heeft die gebouwen daarom aangewezen als provinciale monumenten. Voor de cultuurhistorische waardenkaart zijn 665 panden/objecten (het betreft echter veel meer afzonderlijke adressen) onderzocht, gekarakteriseerd en zo mogelijk gewaardeerd. Dat levert het volgende beeld op (zie ook de tabellen 3.1 en 3.3):

- categorie 1 (50 of meer punten): 18 panden;
- categorie 2 (45 t/m 49 punten): 136 panden;
- categorie 3 (40 t/m 44 punten): 301 panden;
- categorie 4 (35 t/m 39 punten): 109 panden;
- categorie 5 (minder dan 35 punten): 68 panden;
- opname via rijksmonumentenregister of provinciaal register: 18 panden;
- niet gewaardeerd, niet te beoordelen: 8 panden
- niet gewaardeerd, gesloopt: 5 panden;
- panden met een 'dubbel adres': 2 panden

Ondanks dat veel gebouwen zijn onderzocht, blijkt dat het onderzoek nog niet een gebiedsdekkend beeld van de gemeente oplevert. Dat is het gevolg van de gemeentelijke keuze om voor dit project met name de rijks- en provinciale monumenten te onderzoeken en daarnaast de panden te onderzoeken die met een bouwaanduiding 'karakteristiek' op de verbeelding van de bestemmingsplannen (tot 2014) voorkomen.

Omdat uit de huidige inventarisatie blijkt dat 'slechts' een fractie van dit waardevol erfgoed beschermd is tegen sloop en/of onoordeelkundig wijzigen, kan nu met de huidige informatie de basis worden gelegd voor de samenstelling van een gemeentelijke monumentenlijst. Voor een gemeentelijke monumentenlijst kunnen als eerste de panden uit de categorieën 1 en 2 (met 45 punten of meer in aanmerking komen (voor zover deze nog niet beschermd zijn). Voor de panden uit de categorieën 3 en 4 (35-44 punten) kan een beschermingsbeleid worden ontwikkeld door het begrip 'Midden-Drents-Onroerend-Erfgoed' (MDOE) uit te werken en dit vigerend te maken met een paraplu-bestemmingsplan voor de gehele gemeente;

Naar de toekomst toe zal met het oog op de komende Omgevingswet in 2022 als centraal thema 'Behoud door ontwikkeling' worden gekozen en de cultuurhistorische waardenkaart met de daarin opgenomen inventarisaties en karakterisering van landschappen en gebouwen hiervoor als uitgangspunt te kiezen. De cultuurhistorische waardenkaart kan de basis vormen om met de eigenaren van de verschillende categorieën gebouwen in gesprek te gaan en hen uit te nodigen een bijdrage te leveren aan de verdieping van de kennis over de historie van de individuele gebouwen en landschappen.

De slotsom is dat Midden-Drenthe over een schat en grote diversiteit aan cultuurhistorische waarden beschikt, die het waard zijn om te behouden. Hiermee kan worden ingespeeld op de toenemende interesse bij inwoners en (toekomstige) eigenaren om zorgvuldig met dit erfgoed om te gaan, en zo bij te dragen aan het behoud van identiteitsdragers van de Gemeente Midden-Drenthe. De gemeente speelt daarin een centrale en cruciale rol en kan dit bevorderen door actieve voorlichting, actieve begeleiding van planvorming en door bescherming van erfgoed via toezicht. Hiervoor is een erfgoedbeleid gewenst.

De cultuurhistorische waardenkaart kan als basis worden gebruikt voor de verdere ontwikkeling en implementatie van het erfgoedbeleid, waarbij de participatie van de inwoners en belanghebbenden centraal staat. De cultuurhistorische elementenkaart vormt samen met de catalogusformulieren van het gebouwd erfgoed een belangrijke basis voor de bewustwording over wat in de gemeente Midden-Drenthe aan waardevol erfgoed aanwezig is. De cultuurhistorische waardenkaart kan op die wijze bijdragen aan gebiedsgericht, planologisch beleid en kan mede worden gebruikt om de juridische aspecten van het erfgoedbeleid te actualiseren, zoals het vaststellen van een Erfgoedverordening, een verordening voor de monumentencommissie of adviescommissie en een subsidieverordening.

5.2 Aanbevelingen

Het voorgaande in ogenschouw genomen, wordt voorgesteld:

1. De cultuurhistorische waardenkaart vast te stellen, deze als basis te nemen voor het te ontwikkelen erfgoedbeleid met als kernthema 'Behoud door ontwikkeling'. Laat niet alleen de economische factor leidend zijn bij

planontwikkeling, maar geef heel nadrukkelijk de cultuurhistorische waarden en de identiteit van de gemeente een belangrijke rol;

2. De monumentenverordening te actualiseren naar een integrale Erfgoedverordening en die vast te stellen met de volgende beschermingsopties:

- a) Een paragraaf voor het instellen van een erfgoedcommissie en een gemeentelijke monumentenlijst (voor panden in de categorieën 1 en 2);
- b) Een paragraaf voor het MDOE (voor panden in de categorieën 3 en 4) om de relatie te leggen met ruimtelijke ordeningsmaatregelen;
- c) Een archeologieparagraaf, waarin de relatie met de archeologische beleidsadvieskaart wordt gelegd;
- d) Een paragraaf om een subsidieverordening nader uit te werken voor het in stand houden van het cultureel erfgoed (gemeentelijke monumenten, het MDOE, waardevolle landschappen en archeologische waarden);

3. De beleidsadviezen in hoofdstuk 4 van dit rapport om te zetten in een kaartbeeld en die vervolgens vast te stellen, zodat niet alleen het cultuurhistorisch belang van het gebouwde erfgoed geborgd wordt, maar ook de waardevolle cultuurhistorische deelgebieden en de cultuurhistorische attentiegebieden. Om 'eigen' initiatief mogelijk te maken en te begeleiden: het begrip 'uitnodigingsplanologie' uitwerken in concrete maatregelen/beleid, bijvoorbeeld door burgers in een zeer vroege fase van planontwikkeling te betrekken, zodat zij de kans krijgen mee te denken over de gewenste ontwikkelingsrichting van een gebied.

4. Om de mogelijkheden te onderzoeken een gebiedsdekkende inventarisatie te laten uitvoeren naar het gebouwde erfgoed, die aanvullend is op de in dit rapport gepresenteerde selectie; dat kan bijvoorbeeld door elk jaar vier kernen aanvullend te waarderen.

5. De fysieke pijler uit te werken in concrete maatregelen, onder andere:

- a. een proactief optreden naar de inwoners van Midden-Drenthe en de eigenaren van waardevol erfgoed over de opties voor behoud. Naar eigenaren van waardevol erfgoed kunnen de catalogusformulieren van gekarakteriseerde panden worden gebruikt met de vraag om aanvulling, bijvoorbeeld door historische (bewoners) gegevens toe te voegen. Met hen in overleg een visie te ontwikkelen om het immaterieel erfgoed te inventariseren en om het, waar dat kan, toe te voegen aan de catalogusformulieren;
- b. het aanwijzen van (een aantal) gemeentelijke monumenten uit de categorieën 1 en 2 (panden met een eindcijfer van 45-55 punten);
- c. in het kader van ruimtelijke en planologische maatregelen voor gebouwen uit de categorieën 3 en 4 (panden met een eindcijfer van 35-44 punten) bescherming te vinden door het aanwijzen van Midden-Drents Onroerend Erfgoed (MDOE) en dat te verankeren in een paraplu-bestemmingsplan.
- d. door met de cultuurhistorische waardenkaart de basis te leggen voor de omgevingsvisie en toekomstige omgevingsplannen, vooruit lopend op de inwerkingtreding van de Omgevingswet;
- e. beleid, inhakend op het thema cultuurhistorische waarden, te ontwikkelen voor duurzame landbouw en dierenwelzijn.

6. Andere mogelijkheden uit te werken die voor behoud van erfgoed kunnen worden ingezet waaronder:

- a. De Open Monumentendag en andere typisch Drentse feesten/activiteiten nadrukkelijk een plaats geven in het toeristisch/recreatief beleid en lager onderwijs,

- b. actief mee werken aan het bevorderen van het restauratie-ambacht of vakmanschap;
- c. het 'steunpunt monumentenzorg' actief inzetten als vraagbaak voor eigenaren van erfgoed.

6 Geraadpleegde bronnen

Atelier Mooi Drenthe, 2011. *Westelijk waterfront Beilen*.

Baas, H., B. Mobach & H. Renes 2005. *Leestekens van het landschap. 188 landschapselementen in kort bestek*. Landschapsbeheer Nederland, Utrecht.

Barends, S., J. Renes & J. Stol 2000. *Het Nederlandse Landschap. Een historisch-geografische benadering*. Stichting Matrijs, Utrecht.

Bos, H., & Vereniging voor dorpsbelangen Hooghalen, Laaghalen en Laaghalerveen 2007. *Visiedocument "Er is meer te behalen in Hooghalen". Strategische toekomstvisie Hooghalen*. Vereniging voor dorpsbelangen Hooghalen, Laaghalen en Laaghalerveen, Oranjewoud.

Brink, H. van der (red.), 2004a. *Veur Uutzicht Nieuw-Balinge Veur oen lust en oen leven! Dorpsomgevingsplan*. Dienst Landelijk Gebied/ Stichting Welzijn Midden-Drenthe, Assen.

Brink, H. van der (red.), 2004b. *Veur Uutzicht De Broekstreek. Dörpen in beweging, de meuite weerd!* Dienst Landelijk Gebied/ Stichting Welzijn Midden-Drenthe, Assen.

Drents Plateau 2009. *Inventarisatie waardevolle zand- en klinkerwegen. Gemeente Midden-Drenthe*. Drents Plateau.

Elerie, H., & T. Spek 2009. *Van Ezelakker tot Jeruzalem. Levende Veldnamenatlas van de Drentse Aa*. Matrijs, Utrecht.

Fischer, H.C., 2009. *Visie ruimtelijke ontwikkeling Spier. Dorpsvisie Spier. Definitief rapport*. Grontmij.

Gemeente Midden-Drenthe 1999. *Bomenverordening*. te raadplegen via <http://www.middendrenthe.nl>.

Gemeente Midden-Drenthe 2002. *Nieuwe landgoederen in Midden-Drenthe*. Beleidsnotitie, te raadplegen via <http://www.middendrenthe.nl>.

Gemeente Midden-Drenthe 2009. *Broekstreek structuurvisie 2009-2030. Nieuwbouwmogelijkheden*.

Gemeente Midden-Drenthe 2012. *Bestemmingsplan Buitengebied Midden-Drenthe*, te raadplegen via <http://ro-online.robeheer.nl>.

Gemeente Midden-Drenthe, 2015. *Bestemmingsplan Orvelte*, vastgesteld 24-9-2015, te raadplegen via <http://www.ruimtelijkeplannen.nl>.

- Gerding, M.A.W.**, 1995. *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. Landbouwuniversiteit Wageningen, Wageningen.
- Gils, C., & J. Bolhuis** 2013. *Van Steentijd tot Schattenberg. Een cultuurhistorische inventarisatie van boswachterij Hooghalen*. Saxion, Deventer.
- Goessen, E.**, 2010. *Discussienota Ruimte voor Toeristisch Ondernemen! Recreatie & Toerisme in het bestemmingsplan "Buitengebied Midden-Drenthe"*. Gemeente Midden-Drenthe.
- Grasman, J., & S. de Jong** 2011. *Beeldkwaliteitsplan Buitengebied gemeente Midden-Drenthe. Uitbreiding agrarische bebouwing en (her)bouw burgerwoningen*. BügelHajema Adviseurs.
- Heide, M. van der**, 2013. *'Boerenland van alle tijd'*. Beknopte uitwerking van het werkatelier in hoofdthema's. Libau
- Houting, E., K.R. de Poel & J. van der Vaart (red.)** 1981. *Brinkenboek, een verkenning van de brinken in Drenthe*. Van Gorcum, Assen.
- Horsten, F.H.**, 2005. *Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw. Een historische wegeatlas*. Aksant, Amsterdam.
- Jager, S.W.**, 2011. *Celtic fields ten noorden van de 543.00-lijn in de gemeente Midden-Drenthe. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend bureauonderzoek*. Weesp (RAAP-rapport 2410).
- Ministerie van OCW**, 2011. *Kiezen voor karakter. Visie erfgoed en ruimte*. Te raadplegen via <http://www.rijksoverheid.nl>.
- Ministerie van OCW**, 2018. *Erfgoed Telt*. Cultuurbrief/Brochure Erfgoed. Te raadplegen via <http://www.rijksoverheid.nl>.
- Nieuwmeijer, F., & L. Prins** 2011. *Ruilverkaveling. Gids cultuurhistorie 18*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Poel, K.R. de, N.P. van der Windt, J. Kruit, J.N.H. Elerie & T. Spek** 2000. *Essen in perspectief. Een interactieve planningsbenadering in Spier, Wijster en Drijber*. Alterra, Wageningen.
- Provincie Drenthe** 2009. *Cultuurhistorisch Kompas. Hoofdstructuur & Beleidsvisie*. Provincie Drenthe.
- Provincie Drenthe** 2018. *Omgevingsvisie Provincie Drenthe 2018*. Vastgesteld 3 oktober 2018. Provincie Drenthe.
- Punter, H.**, 2001. *Witteveen, het jongste dorp van Drenthe*. Te raadplegen via http://www.dorp-witteveen.nl/historie_geschiedenis.php.
- RCE**, 2012. *Rekening houden met cultuurhistorische waarden. Aanwijzingen en aanbevelingen voor cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van ruimtelijke ordening. Concept 11-6-2012*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Renes, J., 1999. *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg.* Uitgeverij Eisma bv/Maaslandse Monografieën, Leeuwarden/Maastricht.

Schenkenberg van Mierop, G., 1997. De vloeivelden van Oranje. In: *Noorderbreedte*, jaargang 21, nr. 5. Te raadplegen via <http://www.noorderbreedte.nl/>.

Schute, I.A., 2013. De vuilstort van Kamp Westerbork. Gemeente Aa en Hunze Een archeologisch onderzoek. Weesp, (RAAP-rapport 2575. The Westerbork Archaeological Research Project, dl. 2).

Schute, I.A., & B. van der Laan 2015. Kamp Westerbork - van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum. Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart. Weesp (RAAP-rapport 2909).

Spek, T., 2004. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie.* Stichting Matrijs, Utrecht.

Stenvert, R., S. Broekhoven, S. van Ginkel-Meester, C. Kolman & R. Alma 2001. *Monumenten in Nederland. Drenthe.* Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgevers, Zeist/Zwolle.

Steenhuis Meurs 2015. *Erfgoedverkenning Drenthe. Een ontdekkingsstocht langs plekken, mensen en verhalen.* Rapport SteenhuisMeurs, project 263.

Tolsma, J., & M.G. Marinelli 2012. *Archeologische verwachtings- en beleidskaart gemeente Midden-Drenthe*, Rapport Oranjewoud, projectnr. 234433, revisie 2, Heerenveen.

Geraadpleegde kaarten

Bonnebladen, 1898-1903 en 1938-1948. Kaartblad 168-169, 185-188, 203-206, 222-224 en 239-240. Te raadplegen via <http://www.topotijdreis.nl>.

Buro Vijn 2006. *Watererfgoedobjecten.* Digitale bestanden aangeleverd door de gemeente Midden-Drenthe.

GBKN 2014. Aangeleverd door gemeente Midden-Drenthe.

Kadasterkaart (minuutplan en OAT) 1811-1832, kaartbladen Smilde, Beilen en Westerbork, te raadplegen via DE Beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, <http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl>.

Geudeke, P.W., & K. Zandvliet 1990. *Grote Historische topografische atlas van Nederland 1:50.000. 2 Noord-Nederland 1851-1855.* Wolters-Noordhoff bv, Groningen.

Pater, B.C. de, & B. Schoenmaker 2005. *Grote Atlas van Nederland 1930-1950.* Uitgeverij Atlas Maior/Nederlands Instituut voor Militaire Historie/KNAG.

Topografische kaart van Nederland 1:25.000 2015. Dienst van het kadaster en de openbare register, Apeldoorn.

Tourist Info Midden-Drenthe, z.j. *Belevingskaart Drentse Hooglanden.*

Versfelt, H.J., 2003. *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794*. Heveskes Uitgevers, Groningen.

Versfelt, H.J., 2010. *De Franse kaarten van Drenthe 1811-1813*. Barkhuis Publishing, Eelde.

Versfelt, H.J., & M. Schoor 2005. *De Atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland*. Heveskes Uitgevers, Groningen/Neendam.

Geraadpleegde websites

AHN, 2014. *Actueel Hoogtebestand Nederland*. Verkregen via www.ahn.nl.

ArcGIS Online, <http://www.arcgis.com>, 2017-2018.

ASTRON, *Netherlands Institute for Radio Astronomy, The Westerbork Radio Telescope*, <http://www.astron.nl/radio-observatory/public/public-0>, 31 juli 2015.

Bing Maps, recente luchtfoto's, <http://www.bing.com/maps>, 2014.

Bunkerinfo, *Schietbaan Terhorsterzand*, <http://www.bunkerinfo.nl>, 27 januari 2015.

Encyclopedie Drenthe Online, <http://www.encyclopediedrenthe.nl>, oktober 2014.

Drenthe in de oorlog, *Russen bouwen mee aan de Frieslandriegel of Assener Stellingen*, <http://www,drentheindeoorlog.nl>, 27 januari 2015.

Geoportaal provincie Drenthe, kaartlagen beheert door de provincie Drenthe, 2014.

Kamp Westerbork, *Geschiedenis*, <http://www.kampwesterbork.nl>, 28 januari 2015.

Landschapsgeschiedenis, *Landschappen van Noord-Nederland*, <http://landschapsgeschiedenis.nl>, maart 2016.

Industriespoor, *Kalkzandsteenfabriek Roelfsema (ofwel Albino) in Hoogersmilde*, <http://www.industriespoor.nl>, 19 november 2014.

Landschapsgeschiedenis, *Landschappen van Noord-Nederland*, <http://landschapsgeschiedenis.nl>, 19 november 2014.

Natuurmonumenten, *Over dit natuurgebied, Mantingerveld*, <http://www.natuurmonumenten.nl>, 24 november 2014.

Provinciale monumentenlijst Drenthe, <https://www.provincialemonumentendrenthe.nl/>, 2014-2018.

Rijksmonumentenregister, <https://cultureelerfgoed.nl/monumentenregister>, 2014-2018.

Stationsweb, *Overzicht van de spoorlijn Groningen-Meppel*, <http://www.stationsweb.nl>, 19 november 2014.

Topotijdreis, over 200 jaar topografie. <http://www.topotijdreis.nl/>, 2017-2018.

Wijster, *Geschiedenis van Wijster*, <http://www.wijster.info>, 27 januari 2015.

Overige bronnen

AWN, afd. 1 Noord-Nederland, dhr. F. van den Beemt.

Gemeente Midden-Drenthe, dhr. S. van Veen, dhr. D. van der Laan.

Historische Vereniging Smilde, dhr. R. Matien

Landschapsbeheer Drenthe, dhr. S. Hoeksma, mw. A. Verbers.

Natuurmonumenten, dhr. R. Popken (boswachter Ecologie Zuid-Drenthe).

Provincie Drenthe, mw. S. van Dijk.

Stichting Het Drentse Landschap, dhr. F. van der Velden.

Waterschap Drents Overijsselse Delta, dhr. R. van Toorn (beleidsadviseur).

Welzijnswerk Midden-Drenthe, mw. J. Verdijk.

Bijlagen (digitaal)

- 1 Kaart 'Waardevolle elementen en gebieden'
- 2 Kaart 'Cultuurhistorische deelgebieden'
- 3 Catalogusformulieren gebouwd erfgoed (per kern en adres)
- 4 Overzichten van waarderingen van het gebouwd erfgoed (per kern)
- 5 Overzicht van bekende pingoruïnes (Gem. Midden-Drenthe)
- 6 Informatie onderduikershol bij Oranje